

BRİTANYA İMPARATORLUĞU'NUN İNGİLİZ DOĞU HİNDİSTAN ŞİRKETİ ARACILIĞIYLA MODERN DÜNYA'YI ŞEKİLLENDİRİŞİ: ŞİRKET-DEVLET MODELİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME*

Kerem YILDIRAK¹

Öz

Şirket-devlet modeli, modern devleti biçimlendiren, egemenlik ve ticari yapıları kaynaştıran bir yönetim anlayışıdır. Bunun somut hali olarak İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (EIC-*English East India Company*) devletin siyasi, askeri ve hukuki gücünü ekonomik yeteneklerle bütünleştirerek yeni bir küresel yönetim anlayışını inşa etmiştir. Bu çalışmada, modellemeye ağırlık verilerek şirket-devletin EIC üzerinden bir değerlendirmesinin yapılması amaçlanmaktadır. Araştırma şirket-devletlerin, özellikle EIC üzerinden gelişen sömürge ticaretinin ve deniz aşırı egemenlik faaliyetlerinin itici gücü olduğunu varsaymaktadır. Araştırmada, şirket-devlet modelinin yerel ve ulusal düzeydeki egemenlik ve hukuki dayanak anlayışında yarattığı dönüşüm sorgulanarak, bu dönüşümün modern devletin temel ilkeleri olan güç, yetki ve yasal geçerlilik gibi kavramların geleneksel tanımlarına etkisi değerlendirilmektedir. Değerlendirme için içerik analizi yöntemine başvurulmuş ve konu hakkındaki ikincil veri kaynakları çalışmanın amacına matuf tasnif edilmiş ve anlam bütünlüğü içinde incelenmiştir. Bu bağlamda şirketin ekonomik çıkarlarının diplomatik imtiyazlar ve askeri güç gibi unsurlarla birleşimi, modern devlet anlayışını aşan küresel bir şirket-devlet egemenliği biçimi ortaya çıkarmıştır. Böylece EIC yukarıdan aşağıya bir yönetim sistemi kurarak ve devlet mekanizmasının düzenleme, denetleme ve kontrol yetkilerini egemenlik çerçevesinde kullanarak meşruiyetini bu yeteneklerden alan bir şirket-devlet modeli niteliğinde değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Britanya İmparatorluğu, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Şirket-Devlet
Jel Kodları: F50, F54, N40

THE BRITISH EMPIRE'S SHAPING OF THE MODERN WORLD THROUGH THE BRITISH EAST INDIA COMPANY: AN EVALUATION IN THE CONTEXT OF THE COMPANY-STATE MODEL

Abstract

The company-state model is a management approach that shapes the modern state by merging sovereignty and commercial structures. As a concrete example, the English East India Company (EIC) integrated the political, military and legal power of the state with economic capabilities, thereby establishing a new global management approach. This study aims to evaluate the company-state model, with a focus on the EIC. The research posits that the company-state, particularly through the EIC, was the driving force behind colonial trade and overseas sovereignty activities. The research questions the transformation created by the company-state model in the understanding of sovereignty and legal basis at the local and national levels, and evaluates the impact of this transformation on the traditional definitions of concepts such as power, authority, and legal validity, which are fundamental principles of the modern state. For the evaluation, content analysis was employed, and secondary data sources on the subject were classified according to the study's objectives and examined within a coherent framework. In this context, the combination of the company's economic interests with elements such as diplomatic privileges and military power gave rise to a global form of company-state sovereignty that transcended the modern understanding of the state. Thus, the EIC can be assessed as a company-state model that derives its legitimacy from its ability to establish a top-down management system and exercise the regulatory, supervisory, and control powers of the state mechanism within the framework of sovereignty.

Keywords: British Empire, British East India Company, Company-States
Jel Codes: F50, F54, N40

* Değerli görüş ve önerileriyle bu çalışmaya katkı sağlayan Karabük Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hacı Bayram Soy hocama teşekkür ederim.

¹ Doktorant, İnönü Üniversitesi, keremylidr@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0432-9981.

1. Giriş

Bir güç unsuru olarak çıkarlarını küresel hegemonyaya dayalı stratejilerle kurmayı hedefleyen ve rekabet etmek yerine bunu yeniden tasarlamının mümkün olduğunu keşfeden Britanyalılar, ürettikleri sosyopolitik/ekonomik argümanlarının bölgesel kapsamını denizaşırı yayılma fikriyle genişletmiştir. Genişleme, rakip devletlerin (İspanya, Portekiz) deniz aşırı faaliyetlerini yağma ve müdahale ile engellemeye çalışan korsanlarla başlayarak (Ferguson, 2012) zamanla keşif yapan izinli gezginlere ve daha sonra ise sermayeyi koruyan kurumsal ekonomik teşebbüslere dönüşmüş ve Britanya'nın sahip olduğu kısıtlı sosyoekonomik gücün sınırların ötesine taşınmasına imkân sağlamıştır. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (EIC), bu sürecin temel aktörü olarak Britanya'nın çıkarlarını koruma misyonuyla küresel bir modern devlet olma hedefini desteklemiş ve bu doğrultuda siyasal, sosyolojik, stratejik ve egemen gücünü, esas olarak ticari faaliyetler yoluyla küreselleştirmiştir. EIC'nin deniz aşırı ticaret maliyetleri, kurumsal hiyerarşi, diplomatik ilişkiler ve sermaye birliği üzerindeki etkisi giderek artmıştır. Bu süreçte, bireyleri ve finansal kaynakları yönetme kabiliyetini de geliştirerek zamanla merkezi bir devletin davranış biçimlerini kendi bünyesinde toplamıştır. Bir başka deyişle, bu özellikler şirketin tekelleşmiş bir otoriteye evrilmesini sağlamıştır (Ferguson, 2011, s. 50). Tüm bu yapı, Britanya İmparatorluğu'nu ve buna bağlı olarak tarihin şekillenmesinde rol alan şirket-devletleri ortaya çıkarmıştır.

Modern/egemen devletin teorik temellerini oluşturan, genel itibariyle kurumsallaşma, bürokratikleşme, düzenleme ya da özelde ise vergi toplama, ordu kurma, para basma, koloniler kurma veya diplomasi yürütme gibi rasyonel özelliklerini (Weber, 2012, s. 54) kullanma kabiliyeti olan şirket-devletler ticari çıkarlarını önceleyen küresel aktörler olarak nitelendirilmektedir. Modern devlet bu noktada bireysel/toplumsal talep ve destekleri gözetken bir siyasal otorite ile devlet mekanizmasının düzenleyici, denetleyici hukuk temeli sınırlarında gelişen bir kontrol sistemi konumunda değerlendirilirken, şirket-devlet ise toplumsal tabandan daha çok bireysel kazancı önceleyen ve bunu modern devletin özelliklerini kullanarak yapan bir organizma olarak ortaya çıkmaktadır. Güney Asya'dan Hindistan'a ve ötesine (Çin, Japonya vs.) kadar uzanan EIC, tüm bu özellikleri kullanarak Büyük Britanya İmparatorluğu'nu inşa ettiği ileri sürülmüş ve dünya nüfusunun beşte birini yönetme gücüne ulaştığı ifade edilmiştir (MacDonald, 2014, s. 82). Bu bağlamda şirket-devlet modeli işlevsel bir yapıya dönüşerek coğrafi mesafeleri kısaltmış, dünyayı sosyoekonomik ve politik açıdan küçültmüş, bu sayede egemen devletin küresel yönetimdeki yetersizliklerini görünmez kılmıştır. Bu durum, şirketlerin devletin yetki alanına giren konularda etkin rol oynamasına olanak sağlamıştır. Yani

sıra şirket-devlet için öngörülen özellikler bağlamında değerlendirilebilen EIC hem modern dünyanın şekillenişindeki rolü hem de siyasal, ekonomik, askeri, bilimsel, stratejik faktörler bakımından mühim bir örneklem olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmada şirket-devlet modelinin yerel ve ulusal düzeydeki egemenlik ve hukuki dayanak anlayışında yarattığı dönüşüm sorgulanarak, bu dönüşümün modern devletin temel ilkeleri olan güç, yetki ve yasal geçerlilik gibi kavramların geleneksel tanımlarına etkisi sorunsallaştırılmıştır. Burada egemenlik bir devletin toprağı ve üzerinde yaşayan halkı için mutlak otorite olarak ele alınmakta iken, meşruiyeti (Örn: ticari çıkarlar, kraliyet beratı, askeri güç, vergi toplama, para basma vb.) ise yönetme hakkının kabul görmesi üzerinden değerlendirilmektedir. Şirket-devlet bu egemenlik anlayışını nasıl değiştirmiş ve meşruiyetinin kaynağı nedir sorularına yanıt aranmıştır. İfade edilen kapsamda bu çalışma, daha çok modellemeye yoğunlaşarak şirket-devletin EIC üzerinden bir değerlendirmesini yapmayı amaçlamaktadır. Yanı sıra bu tarihsel görünüşle, Britanya İmparatorluğu'nun küresel çapta meydana gelen yapısal değişim ve dönüşümlerine geniş bir açıdan bakarak şirket-devlet bağlamında yeni bir kavramsal perspektif sunabilmeyi hedeflemiştir.

Çalışmada metin, görüntü, ses veya diğer iletişim biçimlerinin sistematik ve nesnel bir şekilde değerlendirme yapılabilmesini sağlayan ve bir nitel/nicel analiz metodu olan içerik analiz yöntemi (Ültay, vd., 2021, s. 189) kullanılmıştır. Bu yöntem ile veriler arası bağlantılar oluşturularak bu verilerdeki anlam bütünlüğü keşfedilmeye çalışılmıştır. Öte yandan ulaşılan metinler ikincil kaynakların analiziyle irdelenmiş ve tasnif edilmiştir. Çalışma kapsamında incelenen kaynaklar, 2000 yılı sonrası yayımlanmış güncel makale, kitap ve araştırmalarla sınırlandırılmıştır. Araştırmalar EIC'nin tarihsel gelişimini, Güney Asya'daki faaliyetlerini arşiv belgeleriyle ortaya koyan bulguları ve şirket-devlet modeline ilişkin analizleri içeren çalışmalar arasından titizlikle seçilmiştir. Yanı sıra şema ve sayısal verilerden yararlanılarak amaç için bütüncül bir nicel yaklaşıma da yer verilmiş ve bunun için farklı metotları bir araya getirebilen tamamlayıcı yöntem (Greene, vd., 1989, s. 259) analizinden faydalanılmıştır.

2. Literatür Taraması

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında Britanya İmparatorluğu'nun küresel bağlamda zirve noktaya ulaştığını vurgulayan Bayly (1991, s. 10), “emperyal meridyen” olarak tanımladığı bu dönemlerin sosyoekonomik ve küresel egemenlik bağlamında dünyayı nasıl şekillendirdiğine değinmektedir. Peki, “Britanya İmparatorluğu (Batı) nasıl oldu da küresel siyasal hegemonyayı kontrol altına aldı?” sorusunu soran Niall Ferguson (2011; 2012), özellikle ticaretin EIC ile güçlendiğini ve rekabeti, bilimsel devrimleri, modern tıbbı, çalışma ahlakını, tüketim artışını,

hukuksal yöntemleri de beraberinde getirerek modern dünyayı şekillendirdiğinin altını çizmektedir. EIC'nin mesafe zorluğunu nasıl aştığını ve ticaretin bu anlamda nasıl geliştiğini araştıran Mishra (2004), bir EIC yöneticisi olan Vaiz William Lesk'in anılarına ve geride bıraktığı belgelere dayanan çalışmasıyla, mesafenin kontrollü geçişinin en önemli faktör olduğunu ve ticaretin -sorun olsun ya da olmasın- sürekli işlediğini ifade etmektedir. Bu kapsamda benzer çalışmaların yapıldığı görülmektedir (Sen, 1994; Chiocchetti, 2024; Kumagai, 2024; Choudhury, 2024; Grossi, 2024; Ayuso-Diaz, 2024). Stern (2007), EIC'nin ilk on yılını ele alarak tarihsel bir değerlendirme yapmakta ve şirket-devletlerin ulaştıkları topraklarda nasıl tekelleşebileceklerinin yollarını aradıklarını araştırmaktadır. Esas itibari ile şirket-devletlerin bu rolü, EIC özelinde, Britanya'nın şirket aracılığıyla ulaştığı ve sömürgeleştirdiği topraklar sayesinde nasıl bir imparatorluk haline geldiğini anlamada önemli bir katalizör görevi gördüğünü söylemektedir. Şirket-devletlerin tarihsel boyutlarını ticari sermaye birikimi bakımından açıklayan Leonard (2014), EIC yönetim kurulundaki hisse sahiplerinin Hindistan'daki politikalarını ideolojik ve hizip bağlamında ele almaktadır. Çalışma 1764 yılı şirket içi seçimlere değinerek, sadece özel ticaretle bağlantılı alt-emperyalizmin değil, Britanya'dan kaynaklanan siyasetin, Bengal'de ortaya çıkan şirket-devletin despotizmi ve ilk başlarda liberal olmayan politik ekonomisi için temel önkoşul olduğunu ifade etmektedir. Vartavarian (2014), EIC'nin otoriter karar alma yetisini yerel diplomatik faaliyetlerle güçlendirdiğini belirtmektedir. Yerel düzeyde oluşabilecek siyasal, ekonomik, askeri durumlarda diplomatik/ittifak etkileşim kurduğu toplumlar aracılığıyla varlığını sürdürmekte ve küresel egemenlik stratejilerini desteklediğini söylemektedir. Menon (2016)'a göre EIC, "güherçile" bitkisini bilimsel faaliyetlerde kullanarak ordunun ve yöneticilerinin iyileşmesini hızlandırabilecek modern tıp girişimlerinde bulunduğunu ve modern tıbbın, iktisadi büyümeyle nasıl bir araya geldiğini sorgulamaktadır. Sömürge Hindistan'da yetişen ve barut yapımının en önemli hammaddelerinden biri olan güherçile, EIC ve ordusu için en önemli bilimsel gelişmelerin başında gelmektedir (Niermeier-Dohoney, 2022). Bhattacharyya (2018), Hindistan'ın Kalküta şehrinde otorite olan EIC'nin modern hukuk yasalarını oluşturarak ve kendisini şehrin topraklarının/mülkiyetinin bir kamusal temsilcisi olarak gördüğünü söylemektedir. Bu modernleştirici hukuk normlarının hayata geçirilmesi ve belgelenmesi, kolonyal toprak rejiminin oluştuğunu ve şirket-devletlerin bir tür ekonomik/siyasal yönetici seçkin alanı kurduğunu ifade etmektedir. Yerleşik seçkinlerin sürekli toplumla gerek yasalar gerekse iktisadi ilişkiler geliştirmek suretiyle etkileşimlerini diri tutmak istediğinin altını çizmektedir. Modern süreçlerin başlangıcında belirginleşen devlet dışı aktörlerin (şirket-devletlerin) küresel sistem, yönetim/otorite ve ticari senkronizasyon bağlamında nasıl gelişim

gösterdiğine değinen Philips ve Sharman (2020), şirket-devletler yapısını kavramsal tanımlamalarla incelemektedir. Kavram, ülkelerin denizaşırı topraklara ulaşamama zayıflığını tamamladığını ve zamanla kolonyal yönetimleri kontrol ettiğini vurgulamaktadır. Deniz aşırı ticaret ağlarının rekabet ortamında nasıl biçimlendiğini görmeye çalışan Kleiser ve Roge (2023), Hollandalı ve Danimarkalıların serbest liman düzenlemelerini muhafaza ettiklerini ve artan rekabetçi ekonomik gidişatın aktif aktörleri olarak kalmak için çabaladıklarını söylemektedir. Bu bağlamda gerek korsanlık gerekse kurumsal bir şirket (EIC) kuran Britanyalılar da ifade edilen rekabetin bir paydaşı olarak anılmaktadır (Ferguson, 2012). Chatterjee (2023), yerel iletişim ağlarını Bengal’de inceleyerek, tarım ürünlerinin hızlı tüketildiğine dikkat çekmekte ve EIC’nin bir şirket-devlet olarak yerel tahıl tüccarlarıyla nasıl bir etkileşim içinde olduğunu gözlemlemeye çalışmaktadır. Nitekim EIC’nin bu etkileşimi sağlıklı bir düzeyde kurmadığını ve gıda kıtlığıyla karşı karşıya kaldığını ifade etmekte ve bu iletişim zayıflığını göz önüne alan EIC, yerel sosyoekonomik liderlerle ortak yönetim bağlamında yeni arayışlar geliştirdiğini söylemektedir. EIC, bu temelle ordunun bölgedeki elini güçlendirerek hem yereldeki otoriter karar vericiliğini hem de güvenlik/ticaret bağlamında kontrolü sağlamakta ve küresel büyümesini kurumsal/modern norm ve buluşlarla yükseltmektedir (Roy, 2024).

EIC yöneticilerinin kayıtları üzerinden Japonya siyasetini inceleyen Fugetsu (2024)’nın çalışması, EIC’nin Japon tarihi süreçlerine nasıl giriş yaptığı, karşılıklı yararlar çerçevesinde gelişen ikili ilişkilerin durumu ve EIC’nin çıkarlar genişledikçe/değiştikçe nasıl zorluklarla karşılaştığını değerlendirmektedir. EIC, ortaya çıkan zorlukların üstesinden gelmek adına hem iç yönetimde hem de küresel bağlamda çözümler üretmek için çaba sarf etmektedir. Bunların da en başında güvenlik ihtiyacı geldiğini ve buna dair sistemsel/analitik araçlar belirlediğini bulgulamaktadır. Özellikle kolonyal bölgelerdeki güvenli sahalarını oluşturmak için ordulaşma gereksinimi duyan EIC barut teknolojisi² hedefi maksadıyla bilimsel araştırmalara önem göstermektedir (Ferguson, 2012). Berre ve Kosmetatos (2024), karşılaştırmalı bir yöntemle İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketlerinin 1772-1773 mali krizlerini incelemekte ve şirketlerin uzun dönemde küresel iktisadi dönüşümlerine dikkat çekmektedir. Bir başka çalışmada EIC’nin neden Bencoolen’de uzun süre varlığını sürdürdüğü tartışılmış ve

² Çinli Han hanedanından İmparator Wu Di (MÖ 156-87), simyacıların sonsuz yaşamın sırları üzerine yaptığı araştırmaları finanse etti. Simyacılar, maddeleri dönüştürmek için ısıtılan kükürt ve güherçile ile deneyler yaptılar. 8. yüzyılda Tang Hanedanı döneminde, kükürt ve güherçile ilk olarak *huoyao* veya barut adı verilen bir patlayıcı oluşturmak için odun kömürü ile birleştirildi. Bununla birlikte, sonsuz yaşamı teşvik etmeyen bir madde olan barut, cilt hastalıklarını tedavi etmek için ve bir silah olarak avantajı netleşmeden önce böcekleri öldürmek için bir fumigant (zararlı organizmaları öldürmek veya uzaklaştırmak için kullanılan, gaz halinde uygulanan bir kimyasal madde) olarak kullanıldı. Ayrıntı için bkz. (Bellis, 2024).

şeker/biber ekiminin imparatorluk için önemli bir ticari kalem olduğu değerlendirilmiştir (Bains, 2024). Tüm bu çalışmalar, EIC'nin sistemsal ve rasyonel bir küresel sosyoekonomik yaklaşımla imparatorluğu nasıl desteklediğini ve yönetimde oynadığı rolden tarıma kadar toplumu var eden tüm araçları bir devlet gibi nasıl kontrol edebildiğini gözler önüne sermektedir. Bunu, şirket-devletler yapısının oluşumunda önemli bir mihenk taşı olarak görmek mümkün gözükmemektedir.

Yukarıda ifade edilen tüm araştırmalar ulusal ya da uluslararası düzeyde EIC'nin ve şirket-devlet yapısının siyasal, askeri, sosyolojik, psikolojik ve özellikle iktisadi bağlamlarını ayrı ayrı arşiv veya nitel yöntemlerle incelemiştir. Özellikle ticari kayıtlar ve bunun şirket üzerinden yerel/ulusal etkileri gözlemlenerek sosyoekonomik süreçler izlenmiştir. Dahası şirketin faaliyetleri, fonksiyonları ve zamanla uğradığı değişimler kavramsal bir modelleme üzerine nispeten yoğunlaşarak EIC'nin ön planda tutulduğu bir kavrayışla değerlendirilmiştir. Bu kavrayış çoğunlukla şirketin Hindistan/Afrika bölgesindeki girdiği savaşlar, yerel ekonomik ilişkileri, sömürgeci eğilimleri veya şirketin elit sınıfları bağlamında derinleştirilmiştir. Öyle ki, şirket-devlet modeline, EIC'nin tarihsel serüvenine konu olan ve nihai olarak faaliyetlerinin sonucuna, sebep olduğu değişimlere/dönüşümlere odaklanan başat örnekleri üzerinden dolaylı bir şekilde değinilmiştir. Bu durum, şirket-devlet modellemesinin daha zayıf biçimde tartışıldığını ve çoğunlukla referans noktası olarak ele alınmadığını göstermektedir. Bu çalışma ise, daha çok modellemeyi ön plana çıkararak şirket-devletin EIC üzerinden bir değerlendirmesini yapmayı amaçlamaktadır. Modelleme modern devletin siyasal, askeri, sosyolojik, ekonomik, psikolojik unsurlarının bir şirket kapsamında nasıl şekillendiğini anlamaya çalışmakta ve bu unsurları üstlenen şirketin devlet benzeri bir yapıya evrilerek egemenlik, küreselleşme, kapitalizm anlayışını hangi yollarla yeniden tasarladığını görmeye çalışmaktadır. Araştırma, şirket-devlet modelini analiz ederek Britanya İmparatorluğu'nun modern dünyayı şekillendirmedeki merkezi rolünü ve bu etkinin günümüz küresel düzenine yansımalarını ortaya koymaktadır.

3. Yöntem

Çalışma, şirket-devlet modelini EIC üzerinden incelemek maksadıyla nitel bir araştırma metoduna başvurmuş ve bu metot içerisinde içerik analiz yöntemi kullanmıştır. Bu analiz ile kaynakların içerisinde bulunan bulguların açık, belirgin anlamları aracılığıyla hedeflenen içeriğe ilişkin değişkenler hakkında tanımlayıcı veriler elde edilmeye çalışılmış ve değişkenlerin görünme sıklığının objektif, güvenilir gözlemler vasıtasıyla aktarılması hedeflenmiştir. Verilerin sistematik bir şekilde formüle edilmesi, araştırma evreninin ve

örnekleminin belirlenmesi, çözümleme ölçeğinin ve ölçme biriminin belirlenmesi, sınıflama sisteminin oluşturulması, araştırma güvenilirliğinin ve geçerliliğinin kontrolü (Alanka, 2024) gibi konuların araştırma konusu ve sorunuyla ilişkili olarak saptanmasına dikkat edilmiştir. Bu yöntemle EIC'nin devlet benzeri özelliklerini (vergi toplama, kurumsallaşma, para basma, ordu kurma) içine alan konular kategorik (kuruluş, süreç) bağlamda incelenmiş ve her bir kategorinin şirket-devlet modeli karşılığı araştırılmıştır. Kategorizasyon, EIC'nin tarihsel kronolojisini kapsayan bir bütünlükte kavranmış ve yöntemle süreç içinde gerçekleşecek, aralarında anlamlı bir ilişki bulunacak örneklerle (çıkarılan Hindistan Yasası, Güherçile bitkisinin bilimsel kullanımı gibi) biçimlendirilmiştir.

Veri toplama sürecinde, şirket-devlet modelini ve EIC'yi (özellikle iktisadi/siyasal hareketleri bütünsel bir çerçevede taranmıştır) tartışan ulusal/uluslararası ikincil kaynaklar taranmış (çoğunlukla 2000 sonrası güncel araştırmalar incelenmiştir) ve bu araştırmalardan elde edilen tarihsel belgeler, raporlar detaylarıyla içerik analizi ile değerlendirilmiştir. Metodoloji genel olarak bu sınırlar dâhilinde haritalandırılmış ve buna göre parametreler belirlenmiştir. Metodoloji bununla sınırlı olduğu için arşiv taraması, görüşmeye dayalı sözlü tarih araştırması gibi diğer yöntemler kullanılmamıştır. Öte yandan Niall Ferguson'un ileri sürdüğü rekabet, bilimsel devrim, modern tıp, tüketim toplumu, hukukun üstünlüğü faktörleri kullanılarak amaca yönelik kodlamalar yapılmıştır (Ferguson, 2011). EIC'nin tarihsel süreçteki -bu kodlara örnek teşkil edecek spesifik olay/olgular- somut faaliyetleri bu kodlarla temsil edilerek şirket-devlet modelinin dinamikleri konusunda net bir bakış açısı sunulmaya çabalanmıştır.

4. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin Tarihsel Süreci

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, 1581'de örgütlenen Londralı *Tüccar Maceracılar*³ (Company of Merchant Adventurers of London) himayesinde toplamda 30.133 sterlinlik 101 hisseli bir kuruluş olarak faaliyete geçmiş ve bu başlangıçta tamamen ticari bir hedef gütmüştür. Şirket, 1600 yılında dönemin Kraliçesi I. Elizabeth'in emriyle verilen ferman aracılığıyla "Londra Tüccar Şirketi ve Valisi" unvanını alarak Doğu Hindistan ile iktisadi ilişkilerde bulunma amacıyla yetkili kılınmış ve Doğu ticaretinde tekelleşmenin yollarını aramıştır. Şirket her bir yolculukta 30,000 sterlinlik altın ile gümüş ihraç etme ve ilk dört seyahatte İngiliz mallarının ihracı için gümrük vergilerinden muaf tutulma hakkına sahip olmuş ve imtiyazlar ilk etapta 15 yıllığına verilmiştir (Bulut, 2003, s. 85). Şirket ilk seferini 1601'de Doğu Hint Adaları olan

³ Londra'da tüccarların bir araya gelerek kurdukları bir ticari birlik gibi hareket eden bu kurumun, ihtiyaç duyulan yabancı malların temini ve üretilen malların pazarlara taşınmasında rol oynadıkları görülmektedir. Şirkete özellikle ülkenin önemli üretim ürünleri olan dokuma ürünlerinin ihracatının korunması ve farklı bölgelerle ticari ilişkiler geliştirmesi için imtiyaz verilmiştir. Ayrıntı için bkz. (Ferro, 2017).

Malezya ve Endonezya'ya yapmış oldukça kazançlı geçen bu seferden sonra Hindistan ile ticaret yapma imkanlarını araştırmaya karar vermiştir (Özcan, 2000, s. 294). Nitekim iktisadi hedeflerini devam ettiren şirket Hindistan'da Surat, Bengal ve Madras gibi yerleşim alanlarında ticari üsler kurmuş ve özellikle kumaş alışverişine odaklanmıştır. 1639'da bölgenin hükümdarı küçük bir ödeme karşılığında hem İngilizlere ayrıcalık tanımış hem de Madras'ın idaresini onlara tahsis etmiştir. Daha sonra Hariharpur, Balasor, Hugli, Patna ve Kasimpazar gibi alanlarda da hakimiyetini arttırmış ve şirket böylelikle bulunduğu topraklarda bir ağırlık/statü kazanarak etki alanını genişletmiştir.

17. yüzyılın ortalarından itibaren şirketin kazandığı ağırlık neticesinde kurulan mahkemelerle Madras ve Bombay'da ceza davalarını görmeye başlamış ve bir sömürge gücü olma yolunda ilk adım atılmıştır. 1698'de Bengal Valisi Şehzade Azimüşşan'ın üç köyün daha topraklarını kullanma yetkisini şirkete vermesiyle, bu kez Hint İmparatorluğu içinde resmi bir üst organ haline gelmiştir. Bu süreç şirketi yalnızca bir ticari kuruluş olmaktan çıkararak yerel yönetimlerin karar verme mekanizmasındaki üst kuvvet olmasına ve hukuki yetkilerle donatılmasına yol açmıştır. Ancak bu dönemde şirket, Hollandalı ve Fransız rakiplerinin gerisinde kalmış ve bunun sebebi olarak şirketin askeri kuvvetler bakımından zayıf olduğunun altı çizilmiştir (Erçin, 2017, s. 115).

Şirket'in en mühim değişimi, Babür İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte gelen idare boşluğunun değerlendirilmesiyle yaşanmıştır. Askeri müdahalelerden kendisini korumaya çalışan şirket, bu dönemde kendi askerî kuvvetlerini "Sepoy" adı verilen Hintli güçlerden kurmuştur. Bu aksiyom, şirketi sadece ticareti gözetken bir aktör olmaktan çıkarmış ve bölgedeki sosyopolitik sahaya direkt etkide bulunan bir otorite paydaşı haline getirmiştir. Özellikle Hindistan'da kalıcılığını perçinleyen 1757'deki Plassey Savaşı bu değişimin en somut göstergesidir. Mir Cafer'in son anda İngilizler lehine taraf değiştirmesiyle şirket savaşı kazanmış ve zenginlik/toprak bakımından yayılmasını sürdürmüştür. Bu noktadan sonra şirket, askeri gücünü kullanarak rakiplerini (Örn. Fransa) saf dışı bırakmış ve topraklarını genişletmeye devam etmiştir.

4.1. İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin İmparatorluğa Evrilmesi

1757'ye kadar şirket bulunduğu topraklarda birkaç köy, kent ve bunların çevrelerinde hakimiyet kurarak ufak orduları besleyen bir ticaret kurumu gibi hareket etmiştir. Varlığını sürdürebilmek ve etkinliğini genişletebilmek adına yönetimini, işleyişini ve İngiliz hükümeti ile olan ilişkilerini düzenleyen yasaları da bu yapıya göre tasarlamıştır. Bu tarihten sonra şirket Bengal,

Bihar ve Orisa'ya egemen konuma gelmiş ve İngilizlerin/Fransızların sahip olduğu topraklardan daha büyük bir alanı idare etmeye başlamıştır. Öyle ki, ticari bir hedef için dizayn edilmiş şirket Plassey Savaşından sonra kendisi adına görev yapan askerlerde dahil olmak üzere 50.000 kişiden az bir kadro ile Hindistan'da yaklaşık 150 milyon insanın üzerinde bir imparatorluk tohumları ekilmeye başlanmıştır.⁴ (The Rise Of The East India Company, 1854, s. 5).

Şirketin önemli isimlerinden olan Robert Clive dönemi itibaren Hindistan'da yeni bir kurumlaşmaya gidilmiş ve bu durum, şirket adına çalışan idareci ve tacirlerin kendi mal ve sermayelerini yükseltmek adına bölgenin bütün üretim, ticaret ve paylaşım ağını olumsuz etkileyen politikaları 1769-1770 yılları arasında Bengal kıtlığının oluşmasına zemin hazırlamıştır (Bulut, 2003, s. 88). Bu negatif süreç içerisinde şirketin gelirleri düşmüş ve 1766-1781 yılları arasında Bengal topraklarından 38 milyon sterlin kazanç elde etmiştir. Bir nevi kapital bir diskurla bu sorunun üstesinden gelebilmek için 1772 yılında Bengal Valisi Warren Hastings polis ve adalet sistematığını şirket çatısı altında yönetmeye başlamıştır. Merkezileşme ile her bölgeye bir İngiliz hâkim atanmış ve bunlar vergi toplama ile mal davalarını görme yetkisine sahip olmuşlardır. Esasen bu faaliyetlerle şirket hem gelirlerini korumak hem de mevcut ağırlığını sürdürmeyi hedef olarak almıştır. Nitekim bunu gözeterek İngiliz Parlamentosu tarafından 1773'te bir "Düzenleme Yasası" çıkarılmıştır. Bu yasaya göre, İngiliz hükümeti şirketin bütün faaliyetlerini denetleme yetkisine haiz olurken Bengal valisi de aynı zamanda İngiliz Hindistanı'nın genel valisi konumuna yükseltilmiştir. Hayata geçirilen bu kanun ile Hindistan'da yeni bir sömürge idaresi ortaya çıkmıştır. Bu sistemle Hindistan'ı kaybetmek istemeyen ve onu hala zenginlik kaynağı olarak gören şirket, yeni dönemde yağmacılık yerine, Hint kültür ve tarihine daha fazla önem vererek ülkeyi yeniden inşa etmek istemiş (s. 89) ve zımnen yerelleşmeci görünen bir politika izlemiştir. Genel vali olarak Hastings ile Hindistan yönetiminin sorumluluğunu üzerine alan şirket, yerli halk ile yeni bir iletişim politikası kurmaya çalışmış ve kendisine kültürel bir zemin hazırlamıştır. Bu anlamda Hastings dil çalışmalarını önemli görmüş ve tercüme yapabilecek bireylere burs ve destek imkânı sunmuştur. Girişimler Güney Asya'daki İngilizlere bakışta pozitif bir hava doğurarak

⁴ "Bu başlangıç Fransa'nın bir güç odağı olarak zayıflamasıyla bağlantılandırılabilir. Hindistan'daki İngiliz varlığı ticari ve siyasi açıdan büyük bir gelişim gösterirken Fransızlar ise bölgede ciddi kayıplar vermişlerdir. Zira 1756-1763 yılları arasında meydana gelen Yedi Yıl Savaşları Fransa'nın sömürgelerini kaybetmeye başlamasına neden olurken Hindistan'da İngilizler ile yapılan çatışmalar da istenen sonucu vermemiştir. Nihayet 1763'te imzalanan Paris Barış Anlaşması ile Kanada ve Louisiana'da olduğu kadar, Hindistan'da da Fransız sömürge imparatorluğuna son verilmiştir." Ayrıntı için bkz. (Luraghi, 2000, s. 154).

geleceğe matuf yeni bir eğitimli memur sınıf oluşmuş (Koph, 1991, s. 36) ve şirketin etki gücü artmaya devam etmiştir.

Hastings şirketin kalıcılığını istediğinden kurumsallaşmaya/teşkilatlanmaya önem vermiş ve modern yönetim sistemine paralel bir idare kurgulamıştır. Kalküta’da bulunan Anayasa Mahkemesi Hâkimi Sir William Jones’un Asya Derneği girişimini desteklemiş, Hindoloji kaynaklarını oluşturmuş, ticari düzenlemeleri yenileyerek şirkete bağlı üreticilerin serbest hareket edebilmelerini sağlamış ve toprak vergilerinde değişikliğe giderek vergisi alınan mülkün miras bırakılabilmesinin önü açılmıştır (Kulke & Rothermund, 2001, s. 348). Dahası on sekiz yeni mahkeme kurularak onların sivil prosedür ve bir üst mahkemeye ulaşabilme düzenlemelerini revize etmiş ve hukuki anlamda İngiliz adaletinin Hindistan topraklarına yayılmasını sağlamıştır. Bu düzenlemeler ile şirketin faaliyetleri devlet hizmeti, hukuk, ticaret ve arazi gelirleri üzerinde yoğunlaşmıştır. İlerleyen dönemlerde şirketin kültürel faaliyetleri de hız kazanmış ve oryantalizmin önemi artmıştır. 1800’de kurulan Ford William Koleji bu gücün önemli kuruluşlarından biri olurken aynı zamanda Bengal rönesansı ismi verilen sürece yakıt olan referans cemiyetlerden biri konumundadır. Şirketin yoğun finansal desteğine sahip olan kolej 50 genç İngiliz eğitmeni barındırmasının yanı sıra edebiyat ve linguistiği içeren önemli bir misyoner merkez haline gelmiştir.

1800’lerin ilk çeyreğinde genel valiliğe getirilen Lord Bentink İngiltere ve Hindistan sermayesi arasındaki ilişkileri değiştirmiş ve kapital düzene geçiş belirginleşmiştir. İktisadi sahada İngiliz ithalatını zenginleştirmeye ve eski Hint tekstil ürünlerinin yerine endüstriyel pamuk üretimine imkân sağlayacak yatırımlar artmıştır. İngiltere’de adım adım artan endüstrileşmenin de etkisiyle iş gücü mantığı değişmeye başlamış ve 1833’te “Köleliği Kaldırma Yasası” çıkarılmıştır. Bu, şirkete hem istihdam oluşturacak gönüllü/paraya ihtiyacı olan işçileri kullanmayı sağlamış hem de daha hızlı üretimle denizaşırı ticaret güçlenmiştir. Şirket bu bağlamda varlığını idame ettirebilmek için Hint devletçiklerine “*çit çevirme*” (ring fence) politikası uygulamış ve bunlara yabancı devlet gibi davranarak işçilerine karışmamıştır. Daha sonra “*bağımlı soyutlama*” (subordinate isolation) olarak ikinci bir dönem başlamış ve Lord Dalhousie dönemine kadar yerli Hint devletçikleri üzerinde üstünlük kurulmaya çalışılmıştır. Üçüncü dönemde ise Dalhousie, “*ilhak politikasına*” girişerek yerel devletçikler çağ dışı olarak yorumlanmış ve bu sebeple bu devletçiklerin ilhakı üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda Lord Dalhousie döneminde Satara (1848), Jaitpur ve Sambalpur (1849), Baghat (1850), Udaipur (1852), Jhansi (1853) ve Agra ile Oudh (1856) devletçikleri ortadan kaldırılmıştır (Güngör, 2001, s. 42-43).

İlhak politikasının başarıya ulaşmasının en önemli tarafı şirketin ordulaşma süreci olduğu ifade edilebilir. Şirketin Bengal'deki atlı ve topçu sınıflardan meydana gelen 3 tugayı, 4 tabur askeri ve bununla birlikte 10 tane de piyade alayı yer almıştır. Bengal'e göre daha küçük ve düzensiz olarak kurulmuş bir başka ordu da Madras'ta hayata geçirilmiştir. Haydarabat'ta ise şirketin 4 topçu birliği faaliyet göstermiştir. 1851 yılını takiben Hindistan'ın toplam ordusu 286.670 kişiden oluşurken bu ordunun 5143'ü seçkin askerlerden, 244.002'si yerlilerden ve 42.668'i ise Avrupa'dan getirilen kuvvetlerden oluşmaktaydı (*The Indian Army, Ovens and Murray Advertiser*, 1858, s. 2.).

Şirketin siyasi, iktisadi, askeri, hukuki faaliyetlerdeki hızlı ve kararlı aksiyonları Hindistan'ın önemli bir çoğunluğuna hükmetmesine yol açmıştır. Öyle ki, 1830'larda Hindistan'ın yaklaşık 200 milyon nüfusunun 112 milyonunu doğrudan şirketin idaresi altında yaşayan insanlar oluşturmuştur. Bu açıdan şirket 1858 yılında son bulana dek Hindistan'da direkt idare ettiği ve egemenlik kurduğu devletçiklerde düşünüldüğünde yaklaşık 1.5 milyon kilometre karelik alanda tahakküm kurmuştur. Şirket, 1833 yılında İngiliz hükümetine devrettiği ticari yapısına rağmen, sadece 1833-1835 yılları arasında yıl bazında yaklaşık 20 milyon sterlin gelir elde etmiş ve o dönemde Rusya İmparatorluğu'nun elde ettiği gelirlerin beşte ikisinden (Erçin, 2017, s. 129) daha fazla kazanca sahip olmuştur.

5. Şirket-Devlet Modeli

Şirket-devletler yapısı itibariyle modern/egemen devlet ve şirket arasında var olan ayrımları daha karmaşık bir seviyeye ulaştırmaktadır. Şirket-devlet mantığı bu noktada kendi yapısal varlığını bilinçli bir şekilde sürdürmek için devletin meşruiyet ve kurumsallaşmasını kullanarak karmaşık bir görevi üstlenmektedir. Özellikle 1600'lerin başında yaygınlaşan şirket-devletler, modern devlet ile kuruluş tüzükleri, otorite ya da yasama kurumu tarafından belirlenmesi gibi bazı temel benzerlikler taşımaktadır. Bu tüzükler, belirli coğrafyalarda veya belirli metaların ticareti üzerinden tekelleşmeye imkân tanımakta ve özel sermayeyi riske atanlara uygun teşvik sağlanmasını kolaylaştırmaktadır (Philips & Sharman, 2020, s. 5). Bir hükümdarın kendi karar alma süreçlerinden bakıldığında, teşvik sağlamanın en basit ve maliyetsiz yolu yeni kurulan şirketlere tekel hakkının tanınmasından geçmektedir. Tekel olup yukarıdan aşağı tüm sosyopolitik süreçleri kontrol etmek, bazen devlet mekaniğinin doğası gereği “*telosu*” bulunduğunu hatırlayarak bazen de bunu bir güç unsuru şeklinde konumlandırabilen şirketlerin yayılmasını sağlayarak vücut bulmaktadır.

Modern/egemen devlet ile yoğun etkileşim ve ilişkiye sahip şirket-devletler, kapsamlı yetkilerle donatılarak hem ulusal hem de uluslararası süreçlerde rol oynamaktadır. Yetkiler koloniler/plantasyon oluşturma, hukuk normları (medeni ve cezai) belirleme, para basma, vergi toplama, ordu kurma ve tüm bunları genişletme ile kurgulanmaktadır. Bu modern devletin “işlevsel belirlilik” yönünü ortaya koymakta ve sosyoekonomik kaynak ve değerlerin dağıtımında denetleyici bir rol üstlendiğinin altını çizmektedir. Dahası çok yönlü bir toplumsal gerçekliği gözetererek onu tamamlayan bir görevi çağrıştırmaktadır. Bu, toplumsal gerçekliğin kural, aracı ve yasalar çerçevesinde sınırlandırılmasına yol açmakta ve bunun merkezi yönetim tarafını güçlendirmektedir. Merkezileşme bir iktisadi oluşumun yönetme ve dolayısıyla kâr elde etme güdüsüyle birleştiğinde ortaya, küçük bir iktisadi şirketin devletleşme eğilimleri çıkmaktadır. Şirket-devlet bu noktada bir devleti var eden tüm aracı sosyoekonomik/politik kapsamı kendi yönetme aksamına entegre etmektedir (Heller, 2015). Örneğin, kendi varlığını sürdürebilmek için savaşmak, hisse satmak ya da kişisel varlıklar kullanmak yerine yurttaştan vergi almaktadır. Şirket-devlet bu özelliklerini bulunduğu bölgenin dışına taşarak yerleştikleri topraklarda diplomasi yürütme, savaş veya barış ortamlarını tahkim etme şeklinde kullanmaktadır. Nitekim Afrika’nın doğusu ile Amerika arasındaki güçlü donanmaya sahip olan (Gaastra, 2003; Clulow & Mostert, 2018) VOC (*Vereenigde Oost-Indische Compagnie*), Atlantik’ten Pasifik’e kadar açılan HBC (*Hudson's Bay Company*) ve Hindistan alt kıtasını (güney) merkezileştiren ve dünya nüfusunun beşte birini yöneten EIC bu yetkilere sahip başlıca şirket-devletler olarak anılmaktadır (Galbraith, 1957; Rich, 1960; Cavanagh, 2011).

Şirket-devletlerin geniş kapsayıcı yetkilerle donatılması, onların yalnızca tüccar ve hisse sahibi sermayedarlar tarafından yönetilmesinin veya nihai olarak kâr arttırma hedefine kilitlenmesinin önüne geçmemektedir. Bunun nedeni devlet mekanizmasının tüm dışlılarının birbirine kenetlenmesi, aralarında bir senkronizasyon olan çok sayıda görevin hizmetindeki tek bir merkezden gelen bilgiyle hareketlenen ve merkezce yönetilen bir makine gibi çalışmak üzere tasarlanmış (Poggi, 2019) olmasıdır. Nihai şekilde, küresel/yerel ticari genişlemenin itici kuvveti olarak tanımlanabilecek şirket-devletler hem modern/egemen devlet yapısının hem de devlet dışı aktörlerin kural, kaide, düzen veya emperyal bakımdan nasıl farklılaştığını ortaya koymaktadır.

Farklılıklar, mobilize yapılar ve otoritelerin yetkilendirdiği kurumsal girişimler (izinli korsanlık, keşif gemileri vs.) vasıtasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu durum, hukuk geleneği içinde hak taşıyan bir varlık olarak kurumsal yapının belirgin bir kategori olarak yeniden doğuşunu sağlamaktadır (Berman, 1983, s. 215). Zamanla oluşan ticari genişlemeler ve buna bağlı olarak

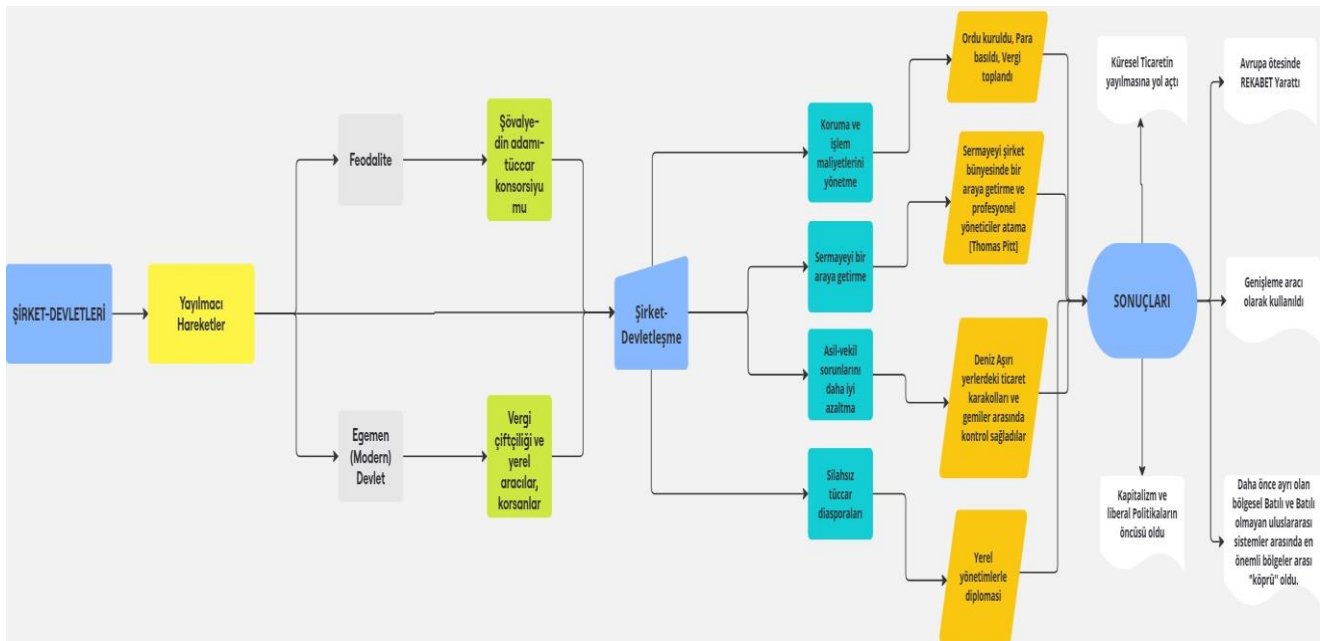
oluşan tüccar ya da yerel iktisadi loncaların kendi istek ve ayrıcalıklarını talep ettiği ve özellikle Batı’da toplumsal/hukuksal altyapıyı güçlendirdiği ortaya çıkmaktadır. Bu yapılar sadece ekonomik aktörler olmakla kalmayıp, kendi ticari hukuklarını ve anlaşmalarını da oluşturarak devletlere özgü yetkiler sergilemiştir. Nitekim, ulus bağlamında veya bölgesel olarak düşünülebilecek bu yapılar, kendilerini aşarak uluslararası bir rol oynamak üzere sistemsal bir uygulama oluşturmaktadır (Pettigrew, 2018, s. 309). Böylece, erken dönem şirketler (VOC, HBS, EIC), egemenlik alanlarını genişleterek ve diplomatik ilişkiler kurarak fiilen birer minyatür devlet gibi hareket etmiştir. Küresel boyutta etkili bir güç -ticari bağlamda- olma yolunda ilerleyen şirketler, zamanla devletleşme karakterini de böylece inşa etmeye başlamıştır.

Feodal dönemlerin sosyoekonomik/politik yapısının denizaşırı gücünün olmadığı bilinmekte ve bu gücün kısmen şövalyeler, din adamları ve tüccarlardan oluşan bir konsorsiyumla yönetildiği belirtilmektedir (Bartlett, 1994, s. 308). Bölgesel bir iktisadi çemberin kurulumunu muhafaza eden bu konsorsiyum, esas itibarıyla ulaşabildiği toprak kadar ticaret yapabilmekte ve kararlarını bu doğrultuda şekillendirmektedir. Kral veya feodal liderler bu çember içerisinde egemenliğini sürdürmekte ve şirket-devletler bunun neticesinde biçim kazanmaktadır. Bu durum, denizaşırı ticaretin ve sömürgelerin yönetimi gibi maliyeti yüksek ve riskli girişimlerin doğrudan devlet tarafından değil, bu özerk kurumsal yapılar aracılığıyla yürütülmesine zemin hazırlamıştır. Öte yandan modern/egemen devletin de kendisi önemli ölçüde benzer konsorsiyumlar aracılığıyla bölgesel ve küresel sisteme kısmen uyum sağlamaya çalışmaktadır. Genel olarak bu zayıflık, denizaşırı topraklara güç aktaracak askeri, iktisadi ve idari faktörlere sahip olamamakla ilişkilendirilmektedir. Esasen en ileri düzeydeki erken modern Avrupa devletleri bile, kendi topraklarını etkili bir şekilde yönetmek için gerekli olan “altyapısal güçten” yoksundu (Mann, 1994, s. 146). Bu altyapısal boşluk, şirket-devletlerin kendi içlerinde bir yönetim mekanizması, yargı sistemi ve hatta askeri güç oluşturmaya olanak tanıyarak devletin yetki alanlarını kısmen devralmalarını sağlamıştır. Modern/egemen devlet çareyi vergi çiftçiliği, yerel aracılar ve korsanlar konsorsiyumunu tarafından çözümlemeye çalışmaktadır. Bu kurumsal işbirliği, devletin yetki alanına girmeyen alanlarda şirketlere özel imtiyazlar tanınmasıyla bir denge kurmakta ve çoğu zaman sınırlarına bazen de bölgesel alanlara sıkışan devletler, şirket-devletlerin sağladığı kurumsal yönetim kolaylıklarından yarar sağlamaya çabalamaktadır.

Okyanuslardaki seyirlerin ve buna bağlı olarak ulaşımın, denizaşırı topraklardaki yönetim kontrolünün ve bu kontrolün kalıcılığının güçlkle sürdürülebileceğini gören uluslar, şirket-devletlerin bu zorlukların azaltılmasında kilit bir rol oynayabileceğini fark etmiştir. Örneğin,

Avrupalıların Amerika topraklarında kurdukları yönetim ağının zamanla yaygınlaşan yolsuzluklar, anayasal krizler (Greene, 1994) gibi olumsuz durumlarla karşı karşıya kalması, uzak kolonilerdeki yöneten-yönetilen ilişkisinin yeniden tartışılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Zira devletlerin doğrudan ve merkezi bir idare kurma konusundaki yetersizliği, şirket-devletlere geniş bir özerklik alanı tanımıştır. Şirket-devletler uzak kolonilerdeki yönetimi bağlı bulundukları ulusal politik söylemler ve eylemlerle şekillendirerek otorite ve otoriteye bağlı yöneticiler arasında bir kontrol mekanizması yaratmaktadır. Yapılar kendi bürokrasilerini, vergilendirme sistemlerini ve hatta askeri güçlerini oluşturarak, devletin uzaktaki egemenlik boşluğunu fiilen doldurmuştur. Bu durum şirket-devletlerin yapılaşma, kurumsallaşma, hukuksal normları hayata geçirme gibi hiyerarşik mekanizması olarak kurgulanmaktadır. Dolayısıyla bu şirketlerin operasyonel etkinliği, modern devletin küresel güç projeksiyonunun bir vekili haline gelmiştir.

Şekil 1. Şirket-Devlet Modeli

Kaynak: Şekil araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Feodal dönemin ticari ve fetih mirası, yöneticilerin ve tüccarların kapitalizm doğrultusunda kâr arayışını hızlandırmıştır. Ancak ilk dönem modern devletlerinin sosyoekonomik ve askeri yetersizliği, bu büyük kapsamlı girişimleri kısıtlamıştır. Bu sorunu çözüme kavuşturmak için ortaya çıkan şirket-devletler (VOC, EIC) ticari çıkarları askeri güçle destekleyerek, deniz aşırı topraklara yayılma ve kaynakları ele geçirme faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. Bu süreç, doğrudan toprak ve kaynak kontrolü anlamına gelen sömürgeciliği tetiklemiş ve bu sayede devletler/imparatorluklar, kendi sınırları dışına taşan etki ve kontrol sahalarını genişleterek

emperyalist yayılma politikalarını gerçekleştirebilmişlerdir. Böylece, kapitalizmin kâr motivasyonu sömürgecilik aracılığıyla yeni pazarlara ulaşmış (Murteza, 2012) ve emperyalizm ile küresel bir sistemin zemini imparatorluklar ve şirket-devletler arasındaki ilişkiler üzerinden kurulmuştur.

İmparatorluklar ile şirket-devletler arasındaki ilişki kapitalist bir dünya sistemi çerçevesinde şekillenen karşılıklı çıkar ve güç ilişkilerinin karmaşık bir etkileşimini temsil etmektedir. Kapitalist sistem kendisini şirketlerin devlet benzeri fonksiyonlarıyla sürdürmüş ve coğrafi olarak tüm yer küreyi kapsayacak şekilde genişlemiş, çevrimsel bir genişleme ve daralma motifi sergilemiş ve ekonomik rollerin değişen coğrafi yerleşimlerine (hegemonların yükselişi ve düşüşü, merkez, çevre ve yarı-çevre bölgelerdeki yukarı ve aşağı hareketlere) tanıklık etmiş, teknolojik ilerlemeyi, sanayileşmeyi, proleterleşmeyi ve sistemin kendisine yönelik teşkilatlı siyasi direnişi içeren seküler bir dönüşüm (Wallerstein, 2012, s. 40) süreci geçirmiştir. Bu ilişki, öncelikle sömürgecilik aracılığıyla şirketlerin sermaye birikimini artırma ve yeni pazarlara erişim sağlama hedeflerinin, imparatorlukların topraklarını genişletme ve jeopolitik güçlerini pekiştirme amaçlarıyla örtüşmesiyle kurulmuştur. Özellikle şekillenen dünya sistemi bu noktada merkezde bulunan imparatorlukların çevredekilere karşı üstünlüğü ile gelişim göstermiştir.

Merkez güçlü devlet yüksek sermaye birikimi ve yenilik üretme kapasitesi ile özdeşleşirken, çevre zayıf devlet ve düşük sermaye birikimi ve yenilik üretme kapasitesi ile özdeşdir. Merkeze özgü süreçlere sahip ülkelere, çeşitli yerel birimlerden büyük bir artı değer akışı söz konusudur ve merkezde yoğunlaşan sermaye birikimi bu dünya-ekonomisinde hayati önem taşımaktadır (Kozal, 2020, s. 105). İfade edilen önem içinde şirketler, imparatorlukların askeri ve siyasi gücünden yararlanarak çevre bölgelerde hammadde kaynaklarını ve ucuz işgücünü sömürerek, emperyalizmin (merkezleşmenin) ekonomik temelini atmıştır. Bu sayede imparatorluklar için şirketler hem ekonomik büyümenin lokomotifi hem de siyasi nüfuzun yayılmasında birer araç işlevi görmüştür. Zira imparatorluk ve şirket-devletler arasındaki ilişki, merkezin emperyal girişimlerini güçlendirerek tahakküm altına almak, hükmetmek ve seçkinci bir yapı kurmak gibi eylemlerle bu tahakkümle bağlantılı bilgiyi (Sunar, 2007, s. 60) bir üstünlüğe dönüştürmüştür. İşbirliği/dönüşüm, küresel ölçekte hegemonya kurma mücadelesinin bir parçası olarak değerlendirilebilir. İmparatorluklar ve şirketler arasındaki bu simbiyotik ilişki, sermaye birikiminin küresel yayılımını sağlamış ve emperyalist bir düzenin inşasına katkıda bulunmuştur. Şirketler sadece ekonomik aktörler olmakla kalmamış, aynı zamanda politik güç

merkezleri haline gelerek, egemenlik ve hegemonya⁵ mücadelesinde imparatorluklarla bütünleşmiş bir yapı oluşturmuşlardır.

Batı monarşilerinden olan Britanya İmparatorluğu'nun erken dönemdeki kurumsallaşma ve küreselleşme girişimlerindeki başarısı, denizasıırı ticaret ağları oluşturma ve fethetme düşüncesiyle ilişkilendirilmektedir. EIC şirket-devleti aracılığıyla Hindistan'ın büyük bir çoğunluğunu idari ve yerleşik bağlamda egemenliği altına alan Britanya, şirketin, kraliçe tarafından maceraperestlere berat/imtiyaz verilmesi yoluyla, kendi silah ve finansmanını sağlaması ve kontrol sağlayabilecek bir yönetim anlayışı inşa etmesi ile meşruiyet kazanmasına yol açmıştır. İmparatorluk bu aşamada devlet yapısını yayılma ve tahakküm kurma açısından şirkete devretmiş ve şirket aracılığıyla önce bölgesel daha sonra küresel hegemonya kurmayı hedeflemiştir. Buradaki hegemonya kurgusu iktisadi alandaki üstünlüğün siyasi ve askeri alandaki üstünlüğe yol açmasıyla pekişmekte ve hayata geçmesi için daha özelde üretim, ticaret ve finans alanında üstünlüğün elde edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Wallerstein, 2005, s. 53). Bu durum, sadece uzun süredir devam eden ulusal ekonomik kırılganlığı kuvvetlendirmekte kalmamış aynı zamanda sömürülen Hindistan ile genişleyen küresel ve bölgesel ticari ağları sağlamlaştırmıştır. Bu süreçte, Batı'nın kendi çıkarları doğrultusunda diğer coğrafyaları doğrudan siyasi ve ekonomik kontrol altına alması, sömürgeciliğin temel dinamiğini gözler önüne serer. Genel olarak Batı ve Doğu arasında filizlenen bu küresel ticari ağ, yönetici ve ekonomik elitlerin şeker, baharat, çay, kahve ve kaliteli/lüks kumaşlara olan talebini arttırmıştır. Küresel ticari ağların genişlemesi ise, bir ulusun ekonomik ve askeri gücünü kullanarak diğer bölgeler üzerinde geniş bir etki alanı kurması olan emperyalizmi (Sander, 2000, s. 201) pekiştirmiştir. Lüks tüketimin artan talebiyle birlikte uzun mesafe ticari ağlar üzerindeki tüketim talebi artmakta ve böylelikle şirket-devletlerin değeri yükselmektedir. Ortaya çıkan bu tablo, küresel merkezi domine eden imparatorluklar/devletler ile bu merkezi küresel egemenlik noktasına taşıyan şirket-devletler arasındaki karşılıklı bağımlılıkla açıklanmaktadır.

Devlet mekanizması egemenlik kavramının temelini oluşturan, bir nevi bir toprak parçası ve o toprağın üzerindeki insanlar üzerinde mutlak yetkiye sahip olma gücüne dayanan hegemonya gücünü toplumdaki alarak meşruiyetini sağlarken, şirket-devletler öncelikle iktisadi dinamiklere ve belirli bir ekonomik elitin çıkarlarına bağlı sınırlı bir meşruiyete sahiptir. Bu yapı, 16. ve 18. yüzyıllar arasında görülen ulusal ekonomiyi güçlendirmek için ihracatı arttırmaya ve ithalatı

⁵ “Zordan ziyade rızaya dayanan entelektüel-ahlaki yönlendirme olarak tanımlanmaktadır. Burada rıza yaratımı, lider sınıf veya devletin evrensel bir dil oluşturabilme becerisiyle doğru orantılı gelişmektedir.” Ayrıntı için bkz. (Gramsci, 2007, s. 75).

azaltmaya odaklanan merkantilizm⁶ (Jean Beuve, 2016) benzeri bir anlayışla, ulusal ve uluslararası iktisadi stratejilere ve piyasa dinamiklerine bağımlı olduğundan, devlet organizasyonunun uzun vadeli sürekliliğine ve istikrarına sahip değildir. Sonuç olarak ekonominin, siyasetin ve kültürün birbirine bağlı olduğu ve bir merkez-çevre hiyerarşisi içinde işleyen küresel bir yapı olarak tanımlanan dünya sistemi (Wallerstein, 1998) içerisinde uzun vadeli planlama ve toplumsal refah odaklı politikalar geliştirmesini zorlaştırmıştır. Devlet, sosyoekonomik süreçleri toplumsal bağlantı ve uzlaşıyla yürüterek daha az şiddet ve daha fazla hukuksal norma dayanırken, şirket-devletler ise belirli bir iktisadi oligarşinin çıkarlarını topluma tercih edebilir ve hukuksal normları (mülkiyet hakkı gibi) öncelikle ticari temelleri gözeterek oluşturur. Bu durum, toplumsal eşitsizliklerin artmasına ve geniş halk kesimlerinin mağduriyetine yol açabileceği gibi, hukuk sisteminin de adalet ve demokratik ilkelerinden sapmasına neden olabilir.

Genel olarak şirket-devlet modeli 17. ve 18. yüzyıllarda EIC gibi sömürgeci dinamiklere sahip ve uluslararası ticarete başat aktör olmuş şirketleri kapsayarak, devletler adına hareket eden ekonomik, askeri, siyasal güç unsurları konumunda araçsallaştırılmıştır. Günümüz dünyasında klasik şekilde bu model yürürlükten kalkmış olsa da çok uluslu şirketlerin yükselen iktisadi gücü, siyasal karar alma mekanizmasındaki etkinlikleri, küresel çaptaki yönetim kuvvetleri, dönemsel olarak kamu hizmetlerini yüklenmesi gibi parametreler bu modelin bazı faktörlerinin veya benzer dinamiklerinin (kamu hizmetlerini özelleştirme yoluyla devletin rolünü daraltması veya uluslararası anlaşmaları etkileyerek küresel yönetimi şekillendirmesi gibi) hala geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Nihai olarak, şirketlerin devlet benzeri yetkiler (vergi toplama, para basma, ordu kurma vs.) kazanması bakımından tarihsel köklerini anlamak için bu modelin değerlendirilmesi önemli bir katkı sağlayabilir.

6. Bulgular ve Değerlendirme

Çalışmanın değerlendirme bölümünde, Britanya İmparatorluğu ve EIC arasındaki ilişki şirket-devlet modeli çerçevesinde ele alınmıştır. Kavramsal yaklaşım rekabet, tüketim toplumu, hukuk, bilimsel devrim ve modern tıbbın gelişmesi gibi faktörlerle kodlanmış (Ferguson, 2011) ve EIC şirket-devletinin bu kodlar kapsamındaki faaliyetleri analiz edilmiştir. Her bir kod, araştırmanın amacına yönelik genel tarihi olay veya olgulara mercek tutacak örneklerle/özelliklerle tartışılmıştır.

⁶ “Merkantilizm sadece belirli bir iktisat politikası değil, daha da önemlisi iktisadi fikirlerin karakteristik bir organı haline gelmiştir. Çünkü en iyi politika araçlarını neyin oluşturduğuna dair görüşler, iktisadi yaşamın eğilimlerinin bilinçli ya da bilinçsiz yorumlarına dayanmaktadır.” Ayrıntı için bkz. (Heckscher, 1936, s. 45).

İngiliz Doğu Hindistan şirket-devleti bölgesel ve küresel bir bağlamda “*homo homini lupus*”⁷ ilkesini çağrıştıran bir ağ içerisinde örülmekte ve varlığını idame ettirebilmek için siyasal, sosyolojik, askeri ve ekonomik rekabete girerek çıkarlarını korumaya çalışmaktadır. Rekabet zamanla gelişen bilgi birikiminin artışıyla daha öteye taşınmakta ve bilginin yarış içinde öne geçme aracı olarak kullanılması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Rasyonel bir bilgi arayışı olarak bilimsel altyapıyı kuran bu zemin, iktisadi çıkarların genişletilmesi için coğrafi keşiflerden, modern tıbbı ve askeri teçhizatlara kadar uzanmaktadır. Bilimsel devrimle oluşan bilgi birikimi, zamanla kavranan sömürge yönetimleri mantığı içerisinde bir düzen ve kural anlayışını barındıran hukuk inşa etme ihtiyacını doğurmaktadır. Nitekim bu ihtiyaç şirket-devletin hem ticari ağını güçlendirmesine hem de çıkarlarını hukuksal bir bağlamda güvene almasına yol açmaktadır. Adeta düzeni kurmak ile mülkiyet hakkı arasında bir sentez meydana gelerek, kişisel haklar ve küresel ekonomik sürekliliğin muhafaza edilmesine dayalı bir yönetim şekli ön plana çıkmaktadır. Bu yönetim şekli ekonomik çarkları arz ve talep sınırları içinde ifade etmekte ve bunu evrensel bir seviyeye taşıyarak modern tüketim anlayışını inşa etmektedir. Buradaki arz, sömürge bölgesindeki (Kalküta, Madras gibi) değerli emtianın (kumaş, baharat vs.) geniş ticari ağlarla üretime dahil edilmesiyle oluşurken, talep ise lüks mal ve hizmetlere olan düşkünlüğün yaygınlaşmasıyla açıklanmaktadır. Bu kodlar, Britanya’nın modern dünyayı şekillendirmesinde rol oynayan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ile ilişkilendirilmekte ve şirket-devlet kavramı modellemesi içinde incelenmektedir.

6.1. Korsanlık Mirasından Şirket-Devletleşmeye: EIC'nin Küresel Rekabeti

16. yüzyılda Batı’da Amerika, Doğu’da ise Asya’nın ticaret ağını elinde bulunduran (İspanya, Portekiz) devletler hem bölgesel hem de küresel sosyoekonomik süreçleri kontrol etmektedir. Kontrol, ticari ve askeri donanmanın güçlü finansı, coğrafi keşifler ve sömürge politikalarıyla pekişerek uluslararası sisteme yön vermiştir. Bu tekelleşmeye karşı diğer devletler daha pasif ekonomik politikalar belirlemiş ve güç kazanmanın yollarını aramıştır. O dönem daha çok ticaretle uğraşan yerel/küçük tüccarlar aracılığıyla ve korsanlık faaliyetleriyle bölgesel hegemonya mantığıyla strateji kurmaya çalışan İngilizler küresel iktisadi sahnede yer alamamıştır. Bu durumu bir rekabet sarmalında değerlendiren İngilizler, önce izinli korsan faaliyetleriyle ticaret yapan tekel ülke gemilerini yağmalamaya çalışmış ve daha sonra iç sermayeyi birleştirerek 1600 yılında EIC’yi kurmuşlardır (Ferguson, 2011, s. 42). Şirket

⁷ Thomas Hobbes’un siyaset felsefesi içerisinde yer alan bu anlayış, uluslar arasındaki ilişkilerin rekabetçi, çıkarıcı ve çatışmaya meyilli olduğunu ifade eder. Ayrıntı için bkz. (Heraclides, 2019).

özellikle Avrupa ticaret şirketlerinin sömürgeleştirmeyi ilerletmede ve tahakküm kurma sistemini inşa etmede önemli bir rol oynamıştır.

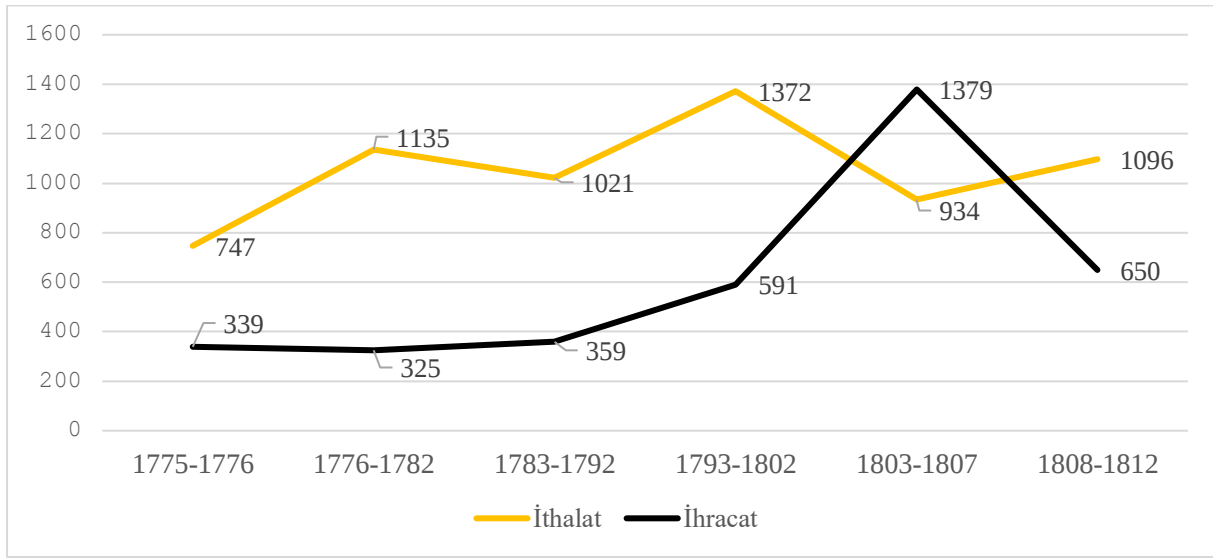
EIC, Britanya'nın denizaşırı ticaret ağlarına dâhil olabilmesinin önünü açarak, rekabet edecek yeni bir aktör konumuna gelmesini olanaklı kılmış ve kendisinden önce kurulmuş olan şirketlere karşı daha fazla kazanç sağlamasına çalışmıştır. Özellikle EIC'nin ticari hacmini arttırmak istediği Hindistan üzerinde önceden tekelleşen Hollanda Doğu Hindistan Şirketi (VOC) rekabeti şiddetlendirmiştir. Asya ticaret ağına hâkim olan VOC, baharattan ipekli kumaşlara kadar geniş bir alanda tekelleşmiştir. Hükümetin yurttaşlarından düşük faiz oranlarıyla borç almasını sağlayan, modern merkez bankasına benzer kuruluşları inşa eden, yerel para birimini güçlü kılan ve basit bir vergi sistemi kuran VOC, bu sayede Hollanda'nın bölgesel ve küresel hareket alanını genişletmiş ve güç potansiyelini arttırmıştır (Ferguson, 2011, s. 41). Bu durum, ulusal zenginliği artırmayı amaçlayan ekonomik bir politika olan merkantilizmin, devletlerin gücünü şirketler aracılığıyla nasıl artırdığını ortaya koymaktadır. Gelişen süreçte EIC ve VOC'u karşı karşıya getiren anlaşmalar veya savaşa varan gerilimler daha sonra iki şirketin birleşmesine yol açmıştır. Birleşme neticesinde Britanya içerisinden daha fazla sermayenin EIC'ye katılması, denizaşırı ürünlere (özellikle kumaş) olan iç tüketim talebindeki yükselme ve hukuksal düzenlemeler EIC'nin Hint topraklarındaki sömürge olanaklarını arttırmış ve VOC'un baharat ticareti bu artış karşısında zayıflamıştır. Güç EIC tarafına kaymış ve Britanya'nın etki alanı Güney Asya topraklarına kök salmıştır. Böylece, EIC bölgede ekonomik ve siyasi üstünlük kurarak bir imparatorluk hegemonyası kurmaya yaklaşmıştır. Buradaki temel mantık, Britanya'nın bir devlet olarak direkt askeri veya ekonomik kuvvet kullanmadan gelişmesi ve şirketin devlet yetkilerini kullanarak anlaşmalar yapmasına, toprak kazanmasına, ticareti kontrol etmesine ve özel sektörün yükselmesine yol açmış olmasıdır. Modern devletin rekabet safhasındaki yetersizliğine işaret eden ve egemenliğini şirket ile paylaştığı bu durum, aynı zamanda bir şirketin devlet gibi davranarak idari ve askeri güç kullandığı şirket-devletleşme evrimine de işaret etmektedir. Öte yandan, şirketin bu özellikleri Hindistan'da bir tekelleşmeye yol açarak Britanya'nın hammadde, baharat, çay, şeker, kahve, kumaş gibi ürünleri daha büyük miktarlarda elde etmesini sağlamış ve bunları Avrupa pazarına sunarak yüksek oranda kâr elde etmiştir.

6.2. Talebin Gücü: EIC'nin Tüketim Toplumu Aracılığıyla Egemenlik İnşası

Britanya'nın denizaşırı rekabet serüveninden güçlü çıkması, toplumsal sermayenin yükselmesine ve bu sermayenin ithal ettiği ürünler vasıtasıyla iç piyasada taleplerin artmasına sebep olmuştur. Toplum daha fazla gıda ve giysi tüketmiş ve EIC şirket-devleti ise daha fazla

sömürge faaliyetlerini arttırmıştır. Bir başka deyişle bireylerin/toplulun daha fazla tüketim talebinde bulunması, şirketi daha çok devlet benzeri bir yapıya yaklaştırmış ve ürünlerin ithal edilme zorunluluğunu arttırmıştır. Şeker, çay, tütün, kahve ve kumaş gibi ürünler gündelik hayatta sürekli kullanılan ürünler haline gelmiş ve örneğin çayda ithalat 1746-1758 yılları arasında 2,5 milyon kilogramlara ulaşmışken, kahve ise ithalatın %94'ünü kapsamıştır (Ferguson, 2011, s. 38-39).

Grafik 1. EIC'nin 1775-1812 Yılları Arasında Yapılan Kumaş Ürününün İthalat-İhracat Değişimi (Sterlin – Bindelik Oran)⁸

Kaynak: (Pritchard, 1936, s. 393).

Britanya İmparatorluğunun EIC aracılığıyla kumaş üzerinden tekel hale gelmesi, kara Avrupa'sına ihracat yapabilme özgürlüğü vermiştir. Bu özgürlük şirketin diğer ülkelerle olan diplomatik ilişkilerinde elini güçlendirmiş, daha fazla üretim yapabilme kapasitesinin yükselmesini sağlamış ve şirket uluslararası ticaret ağının şekillenmesinde söz sahibi olmuştur. Son olarak sürekli kâr elde etmek için ticari dengeleri korumaya çalışan şirket kapitalist süreçlerin oluşumuna da katkı sağlamıştır. Bu süreçlerle Hindistan topraklarına yerleşmiş ve 1644 yılında bu toprakların güneydoğu kıyı bölgesinde bulunan Madras'ta (günümüzde Chennai olarak isimlendirilmektedir) St. George Kale'sini inşa ederek küçük bir şehrin ilk

⁸ “1756-1763 yılları arasında İngilizlerin kontrolü altındaki kolonilerin yüksek vergi nedeniyle İngiliz yönetimine karşı giriştikleri ayaklanmaların savaşa dönüşmesiyle “Yedi Yıl Savaşları” gerçekleşmiştir. Bu savaş sonucunda İngiltere diğer Avrupa ülkelerine/ABD kolonilerine karşı zafer kazanarak küresel hakimiyeti arttırmış ve bu hakimiyet ticari ağırlığını güçlendirmiştir”. Ayrıntı için bkz. (Armaoğlu, 1997, s. 26). Öte yandan 1778 yılında İngiltere'ye karşı ABD ve Fransa'nın yaptığı ittifak ile savaşa girilmiş ve bu savaş İngiltere'nin toprak kaybına yol açmıştır. Bu kayıp İngiltere'nin Güney Asya topraklarındaki kolonilerine daha fazla ağırlık vermesini sağlamış ve ticari faaliyetlerini arttırmıştır (s. 29-30). 1773-1783 yılları arasında İngiltere'nin On Üç Kolonisi bağımsızlık mücadelesi verdi. 1789-1815 arası ise Fransız İhtilali ve Napolyon Savaşları vardı. Bu değişimde söz konusu savaşların etkisi büyük olasılıkla vardı çünkü küresel boyutta etkileri oldu (sömürgelerin ve ticari üslerin el değiştirmesi gibi).

zeminini oluşturmuş ve burada toprak egemenliği kurmaya çalışmıştır. Devlet mekanizmalarını bu denli elinde tutmayı başaran şirket, en temelde bütün ulusları kendi içinde kendi ürettiği sosyopolitik süreçlere katılmaya ikna etmiştir. Sömürgeleştirme amacıyla küresel ticari etkileşimlerden doğan bir gereksinimle 1773 yılında Kalküta'yı (günümüzde Kolkata olarak adlandırılmaktadır) başkent ilan etmiştir. Hindistan'da St. George Kalesi'nin inşası ve Kalküta'nın başkent ilan edilmesi gibi faaliyetler, EIC'nin ticari bir aktörden fiili bir toprak egemenliği kuran politik bir güce evrildiğini somutlaştırmaktadır. Aynı zamanda EIC'nin bölgesel bir güçten kıtasal bir güce dönüştüğü ortaya koymaktadır. Bu belirli bölgelerde ve ürünler üzerinde ekonomik egemenliğin kurulmasına ve meşruiyetin bu temelde yükselmesine imkân tanımıştır. Zamanla artan nüfus, üretim kapasitesi ve kazanç yükselmesini korumak için kural ve düzen içinde hukuksal bir yapı inşa edilmesi için çabalanmıştır.

6.3. Toprak, Ordu, Vergi: Bir Ticaret Şirketinin Hegemonyası

EIC'nin ticari faaliyetlerinin kalıcı hale gelmesi ve Hindistan topraklarındaki genişlemesiyle birlikte ihtiyaç duyulan kontrol mekanizması modern devlet aygıtlarının kullanılmasıyla hayata geçmiştir. Esas itibarıyla Britanyalılar arasında hukuk/özgürlük ve mülkiyet bağlamında ilerleyen modern yönetim anlayışı, koloni/sömürge olan Hint yerleşkelerinde hegemon bir merkezileşme ile şekillenmiştir. Bu ayrımın keskinleşmesinde rol oynayan EIC yöneticileri (Robert Clive vd.) çıkabilecek isyanlara, asayişe veya despot liderlere karşı ordu kurmaya, kendisinin meşruluğunu ve yönetici pozisyonunu sağlamlaştıracak şekilde vergi toplama girişiminde bulunmaya, küresel çıkarlarını koruyabilmek için resmi liderle diplomatik süreçler yürütmeye çalışmıştır (Ferguson, 2011). EIC, 18. yüzyıl Britanya'sında gümrük gelirlerinin düzgün ve başarılı bir şekilde toplanmasına önemli katkılar sağlamış ve 1699-1780 yılları arasında Asya ticaretinden elde edilen tüm gümrük gelirlerinin yüzde 30'undan fazlasını EIC toplamış ve devlete aktarmıştır (Stern, 2007, s. 4). Bu, Britanya'nın sömürgeciliğinin şirket aracılığıyla yayılmasına, anayurttaki Şirket-Devlet'in İmparatorluğu denizaşırı ülkelere ulaştırmasına ve bu İmparatorluğu sürdüren mali kapasitenin inşa edilmesine yol açmıştır.

Dönemin Babür Hanlığı'nı (Mughal İmparatorluğu), diğer batılı ülkelerin sömürgeleştirme girişimlerini ve yerel şirket karşıtlarının isyanlarını küresel iktisadi hegemonyasına bir tehlike olarak gören EIC⁹, kendi bayrağı altında ordu kurma gereği duymuştur. 1625 yılında küçük bir

⁹ Ordu, EIC'nin birçok savaşında yer almış ve şirketin varlığını sürdürmesinde kritik bir rol oynamıştır. Bu savaşlar, Mysore Krallığı, Maratha Konfederasyonu ve Punjab'daki Khalsa (Sikh) Krallığı gibi güçlü yerel güçlerle yapılan mücadelelerde kendini göstermiştir. Şirket, Mysore ile dört savaş yapmıştır (1767-69, 1780-84, 1790-92 ve 1799), Marathalarla üç savaş yapmıştır (1774-83, 1803-05 ve 1817-18), ve Khalsa Krallığı ile iki savaş yapmıştır (1845-46 ve 1848-49). Ayrıntı için bkz. (Roy, 2011).

askeri birlik ile başlayan ordulaşma girişimleri 1765 Allahabad Antlaşması ile profesyonel bir ordu haline gelmiştir. Çoğunluğu bölgedeki Hintlilerden (yerli *sepoys*) ve Avrupalılardan (18. yüzyılda zamanla katılan İskoçlar, Galliler) oluşturulan yaklaşık 200.000 kişilik askeri kuvvet, 1000 EIC yöneticisini ve politikalarını korumaya başlayarak kontrol mekanizmasını güçlendirmiştir (Dalrymple, 2019, s. 23). Şirket bu özelliğiyle denizaşırı ticari girişimlerinin ana hattı olan limanlarını güvence altına almış ve bu güvenceye tehdit oluşturabilecek yerel liderleri devreden çıkarmaya çalışmıştır. Yukarıdan aşağıya bir yönetim prensibiyle şirket ordusu içerde ve dışarda anarşik bir ilişki ağı oluşturarak Britanya'nın Güney Asya üzerinden yürüttüğü uluslararası ilişkilerini biçimlendirmiştir.

Tepede bulunan şirket elitleri özellikle Kalküta, Madras, Bombay, Bengal gibi yerleşkelerde kendi yönetici kademelerinden meydana gelen karar alıcı bir elit sınıf oluşturmuş ve bu sınıfın politikalarını gözetin/koruyan bir yerli orta sınıfı yetkilendirerek geri kalanlar (yönetilenler) üzerinde baskın bir tablo çizmiştir. Bu noktadan sonra şirket yerel halk ve Hint devletçiklerine karşı resmi olarak çit çevirme (ring fence), bağımlı soyutlama (subordinate isolation) ve sonra da ilhak politikası uygulamıştır. Çit çevirme ile şirket tampon bölgeler oluşturmuş ve müttefik/komşu sınırları korumaya çalışarak karşısında duran devletçiklere karşı üstünlük kurmayı amaçlamıştır. Bu üstünlük ile şirket Hint devletçiklerinin iç egemenliklerini korumalarına göz yummuş ve bağımlı soyutlama ile her türlü dış egemenlikten vazgeçmelerini sağlamıştır. Bu politika ile Hint devletleri iç işlerinde sınırlı bir bağımsızlığa sahip olsalar da dış ilişkilerini ve savunmalarını tamamen şirkete devretmek zorunda kalmışlardır. İlhak politikasıyla da bir Hint hükümdarının tabii süreçler içinde bir erkek varisi olmadan ölmesi, yönetimin doğrudan şirketin topraklarına katılması yönünde uygulanmıştır. Uygulama şirketin Hindistan'daki topraklarını genişletmek için yasal bir bahane olarak kullanılmıştır. Bu birikim ile ilerleyen süreçlerde, 1858 yılında Hindistan Hükümeti Yasası çıkarılmış ve Hindistan'da iki kamaralı millî bir parlamento kurulmuştur. Daha sonra en zengin beş milyon Hintliye oy kullanma hakkı verilirken, eyalet yönetimlerinde eğitim, sağlık gibi bakanlıklar Hintlilere bırakılmıştır (Soy, 2014, s. 22). Bu eylemle şirket, temelde ekonomik gelişmeyi koruyan bir sömürge yönetiminden, daha kurumsal ve kontrollü devlet politikalarına haiz bir egemen yönetim anlayışına geçmiştir. Aynı zamanda devlet dışı bir aktör şirket-devletleşerek zordan rızaya geçişi benimseyen (Ekren, 2022) yerel ve ulusal bir hegemonya kurmuştur.

Allahabad Antlaşması çerçevesinde Babür İmparatoru Bengal, Bihar ve Orissa'nın divanî olarak bilinen sivil idaresini şirkete bırakmıştır. Bu karar para basmaktan sonra gelebilecek en iyi şeyi, yani vergi almayı sağlayan bir izni kapsamıştır. Divanî düzeni şirkete 20 milyonu aşkın

insanı vergiye tabii tutma (bazen zorla alınmıştır) fırsatı vermiştir (Ferguson, 2011, s. 58). Bu antlaşma aynı zamanda, EIC'nin sadece bir ticaret şirketi olmadığını, aynı zamanda toprak yönetimi ve vergi toplama gibi devlet yetkilerine sahip olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Vergiler kimi zaman üretimlerin düşük olduğu kimi zaman ise askeri harcamaların yüksek olduğu dönemleri dengeleyen bir işlev görerek, aynı zamanda şirketin siyasal karar alma mekanizmasını da kuvvetlendirmiştir. Sadece iktisadi çıkarların öncelendiği bir sisteme değil, aynı zamanda bu sistemin ayakta tutulmasını sağlayacak güçlü bürokrasiye de dayanmıştır. Şirket güçlü ordu, gelir, yönetim ve bürokrasiyle Britanya hükümdarının ötesine geçerek kendi savaş hükümlerini, vergi toplama ve yönetim biçimini ve ilişkilerini belirlemiştir. Bu durum, aynı zamanda şirket ve Britanya arasında egemenliğin paylaşılmasına veya şirkete devredilmesine yol açmış ve kullanımı bakımından karmaşık bir süreç yaratarak, şirketin meşruiyetini arttırması bakımından pozitif etki yaratmıştır. 1756 yılında Bengal lideri Sirac-üd-devle'nin yabancı güçlere karşı savaşıma eğilimi ve onu Kalküta şehrine saldırmaya itmiş ve şirket sahip olduğu askeri kuvvetleri kullanarak karşı saldırı gerçekleştirmiştir (Külünk, 2019, s. 143). Bu karşılıklı girişimler Sirac-üd-devle ile şirket yöneticisi ve komutanı Robert Clive arasında bir anlaşma yapılmasına yol açmıştır. Şirketin bu otonom karar alma refleksi veya diplomasi yapabilme gücü vasıtasıyla Bengal, Bihar ve Orissa'da karada ve denizde herhangi bir ücret ödmeden dolaşım izni alarak aynı zamanda bölgedeki yegâne ticari güç odağı haline gelmiştir. Bu durum şirket için bölgede siyasi bir kontrol doğurmuş ve egemenlik dolaylı olarak kullanılmıştır.

6.4. Bilim ve Strateji İttifakı: Egemenliğin Kurumsal Yükselişi

Genel perspektifte EIC'nin devlet refleksi gösterme kuvveti yeni ve köklü bilgileri sistematik biçimde kullanıp uygulamasıyla ilişkilendirilmiştir (Ferguson, 2012, s. 81). İlişkiler, kümülatif bilgiyi işleyerek şirket-devlet aygıtı içerisine entegre etmiş ve sosyoekonomik güç gelişimini bilim olarak görülebilecek rasyonel yönetim/devrim anlayışıyla desteklemiştir. Bu anlayış, özellikle askeri alanda kullanılmış ve donanma kuvvetlerinin ötekilere karşı gelişimi amaçlanmıştır. Şirket, ordusunu bilimsel çalışmalarla çağdaştırırken, içerdeki Hintli liderler ile dışardaki küresel oyuncular bunun gerisinde kalmıştır. Gemiler inşa eden ve tamirini yapan şirket tersaneleri dünyanın en büyük sanayi işletmesi haline gelmiştir. Bu, EIC'nin sadece ticari bir aktör olmaktan çıkıp, bölgedeki askeri ve sanayi gücünü pekiştirerek bir hegemonya kurduğunu ortaya çıkarmaktadır. Özellikle donanma gemilerinde ve askerlerin silahlarında kullanılan barutun ana bileşeni, Madras tarım üretiminden elde edilen “*güherçile*” bitkisi ile oluşturulmuştur. Şirket bu ürünü uluslararası ticarete ve emperyal genişlemede bir meta olarak

kullanmıştır (Niermeier-Dohoney, 2022, s. 1). Niall Ferguson'un (2011, s. 54) genel aktarımıyla bilim, *“George Anson 1740'larda altı gemisiyle birlikte yerkürenin etrafını dolaştığında, iskorbütün¹⁰ tedavisi bilinmiyordu ve John Harrison denizde boylam belirlemeye yarayan kronometresinin henüz üçüncü versiyonu üzerinde çalışıyordu. Denizciler yığınlarla can veriyor, gemiler sıklıkla kayboluyordu. Kaptan James Cook'un Endeavour¹¹ gemisi 1768'de Güney Pasifik'e yelken açtığında, Harrison Boylam Kurulu'nun ödülünü kazanmıştı ve Cook'un mürettebatı iskorbüte karşı bir ilaç olarak lahana turşusuyla beslenmekteydi. Dolayısıyla Endeavour gemisinde başta botanikçi Joseph Banks olmak üzere bir grup doğa bilimcinin yer alması bilim ile strateji arasındaki yeni ittifakın temsilcisi”* şeklinde cereyan etmekteydi.

Bilim ile stratejinin güvenlik perspektifinde “saldırırken savunmak” eylemine dönüşmesiyle şirket, askerlerini ve hizmetlilerini hayatta tutmak adına tıbbi gelişimlere önem vermiştir. 18. yüzyılın sonlarında dört başcerrah, 8 yardımcı cerrah ve 28 cerrahtan oluşan bir ekiple modern tıp yöntemlerine başvurmuştur. 1775 yılında, Hint Kraliyet Ordusu Başkomutanı kadrosunda bulunan genel cerrah ve genel hekimden oluşan Avrupa hastanelerini yönetmek için Hastane Kurulları kurmuş ve 1785'te Bengal, Madras ve Bombay başkanlıklarında iki yüz otuz dört cerrahla tıbbi bölümlere yer vermiştir (Mushtaq, 2009, s. 6). Şirket doktorları, özellikle Cüzzam Komisyonları kurarak hastalığı araştırmış ve tüberküloza çarpıcı bir benzerliği olduğunu tespit etmişlerdir. Bu araştırmalar sonucunda cüzzamın kalıtsal değil, bulaşıcı bir hastalık olduğu keşfedilmiştir (Trichinopoly Report, 1890-1891, s. 1). Bu buluşlar hem yönetici kademesinin hem de şirkete bağlı özellikle askeri birliklerin sağlıkları açısından önemli görülmüş ve iktisadi sürdürülebilirlik yaşam süresinin uzunluğuyla bağdaştırılmıştır. Sonuç olarak şirket, elde ettiği ticari geliri yalnızca kâr hedefiyle kullanmamış, aynı zamanda bilimsel bilgiyi stratejik bir araç olarak görmüş; askeri, idari ve tıbbi kurumlarını modernleştirerek sömürgeleştirme operasyonlarını beslemiştir. Bu perspektif şirkete yerel yönetimlerden vergi toplama, kendi yasalarını oluşturma ve topraklara el koyma gibi devletlere özgü yetkilerin daha rasyonel uygulanabilmesinde kolaylık kazandırmıştır. Böylece EIC, bilimi bir güç aracı olarak kullanarak kendi ekonomik çıkarlarını koruyan ve genişleten, fiili bir egemenlik alanı kurmuştur.

¹⁰ Vücudun C vitamini seviyeleri yetersiz olduğunda, kolajen sentezi bozulur ve bu durum bağ dokularında çeşitli sorunlara yol açar. Tarih boyunca özellikle uzun deniz yolculukları sırasında taze meyve ve sebze tüketiminin sınırlı olduğu ortamlarda yaygın olarak görülmüştür. Ayrıntı için bkz. (Rajakumar, 2001).

¹¹ Endeavour, İngiliz Kraliyet Donanması'na ait bir keşif gemisidir. 1768-1771 yılları arasında Kaptan James Cook komutasında Pasifik Okyanusu'nu keşfetmek üzere kullanılmıştır. Ayrıntı için bkz. (Carter, 1995).

7. Sonuç ve Öneriler

Britanya İmparatorluğu'nun uluslararası topraklara yayılma arzusu, başta Hindistan olmak üzere diğer Güney Asya toplumlarına karşı çıkarlarını gözetme gerekçeleriyle resmi ve despotik hegemonya stratejileri kurmasını sağlamış ve bunu EIC vasıtasıyla yapmıştır. Başlangıçta sadece yarışçı ve ticari kaygılar güderek denizaşırı topraklara ulaşan bir grup merkantilist tüccardan meydana gelen şirket, zamanla toplumsal düzeni koruyan, dost-düşman ayrımını yapan, kaynak ve değer dağıtımını üzerinde karar alıcı olan kurumlar inşa ederek küresel arenada imparatorluğu genişletmiş ve özelde ise devlet benzeri bir yapıya ulaşmıştır. Bu bağlamda modern/egemen devletin sınırlarını çizdiği ekonomik, siyasal, toplumsal ve ülkesel gerekçeler, EIC ve şirket-devlet yapısının iç içe geçmişliğiyle açıklanabilen bir çerçevede kurulan yerleşimlerle (Kalküta, Madras, Bombay vb.), bu yerleşimlerin yasalarla düzenlenmesiyle, isyanlara-savaşlara (rakiplere) karşı oluşturulan askeri kuvvetlerle, halka hizmet götürmek için alınan vergiler-inşa edilen tıbbi kurumlar-yapılan bilimsel çalışmalarla, diplomatik faaliyetlerle ve denizaşırı ihracat-ithalat hareketleriyle vücut bulduğu görülmüştür. Şirket-devlet modeli EIC'nin ekonomik faaliyetleriyle siyasi otoriteyi birleştiren yapısında somut bir model haline gelmiştir.

Şirket, tahakküm içeren bir politik yaklaşımla toplumsal katmanları merkezi bir tüccar-siyasal elit yönetimi perspektifinde yapısalıştırmıştır. Bu yapısal durum, kendi içinde yönetim-iktidar bilgisini üretmiş (demokratikleşme, özgürlükler, yasalara uyma vb.) ve toplumların bu bilgi içerisinde rızaya dayalı hareket edebilmesine çabalamıştır. Şirketin koyduğu anayasal sınırlar, oluşturduğu ordu, diplomasi, vergi, para basma ve aidiyet duygusu için bayrağa sahip olma gibi özellikler ve yöneten-yönetilen ayrımı devlet mantığının düzenleme ve denetleme rasyonelliğiyle buluşmuş ve meşruiyet kaynağı bu fonksiyonlar aracılığıyla biçimlenmiştir (halka dayalı demokratik bir meşruluğa dayanmamaktadır). Yönetim yapısında yukarıdan aşağı doğru bürokratik bir düzen tahsis ederek şiddet ve despotizmi organize bir bilinçte kullanmıştır. Bu durum yerel toplumları iktisadi bağımlılık içine sürüklemiş ve şirket kendi ürettiği değerler çapında yayılmacı bir iç politika benimsemiştir. Öte yandan çeşitli merkezlerde kurulan kaleler/yerleşimler ve bunlar aracılığıyla oluşturulan kurumlar, merkez yöneticiden çevredeki halka kadar ulaşan bir kurallar/hiyerarşi zinciri doğurmuştur. Zincirin her bir halkasını oluşturan siyaset, sosyoloji, psikoloji, bilim, ekonomi, güvenlik araçları şirketin bir aygıtı haline gelmiş ve devletin kontrol etme kurumsallığıyla/yeteneğiyle birleştirilmiştir. Dolayısıyla şirketin ekonomik çıkarlarının, diplomatik ayrıcalıklar ve askeri güç kullanımıyla birleşmesi, geleneksel devlet tanımını aşan küresel bir şirket-devlet egemenlik biçimi yaratmıştır.

EIC'nin geçirdiği zamansal serüven geride bıraktığı izlerle anılmaktadır. Özellikle feodal ve modern devletlerin küresel güç evrimindeki yetersizliklerini ortaya koyarak “devletin şirketi değil şirketin devleti” anlayışına yol açmıştır. Devlet mekaniğini iş yapma mantığıyla harmanlayan şirket, liberal-kapitalist süreçlerin oluşumunu ve hukukun üstünlüğü/özgürlüğü bağlamında çoğunlukçuluğu dünyaya miras bırakmıştır. Batı modernleşmesi olarak değerlendirilebilecek mülki idare ve parlamentarizm mantığı küresel gelişmelerde yer almıştır. Şirketin bilimsel gelişmelerle birlikte ürettiği ticari gemiler ve bu gemilerdeki işgücü ekonominin uluslararası dinamizmini harekete geçirmiş ve daha sonra gelen faaliyetler için temel oluşturmuştur. Dahası, şirket-devletlerin yapısı gereği az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere karşılıklı ekonomik ilişkiler sunabilme kolaylığını miras bırakmıştır. Uluslararası ticaretin en önemli yönlendiricisi olabilecek şirketlerle sermayeyi bir araya toplama ve küresel büyümede başat aktör olma kurallarını yeniden tasarlamıştır. Şirket-devlet modeli, egemenliğin devlet dışı aktörler tarafından da kullanılabileceğini göstermiş, meşruiyetin kaynağının sadece siyasi otorite değil, aynı zamanda ekonomik başarı ve kültürel etki olabileceğini ortaya koymuştur. Son olarak sömürgecilik, plantasyon, hegemonya, kolonileştirme gibi emperyal faaliyetlere dair izlere sebep olmuştur. Kısaca, modern dünyanın şekillenişinde rol oynayan İngiliz Doğu Hindistan Şirket-Devleti rekabeti Avrupa ötesine taşımış, daha önce ayrı olan bölgesel Batılı ve Batılı olmayan uluslararası sistemler arasındaki en önemli köprü olmuştur. Tüm bunlar ile şirket-devlet modeli, egemenlik ve meşruiyet anlayışını yeniden tanımlamış ve bu modern devletin güç, yetki ve yasal geçerlilik gibi geleneksel tanımlarını yeni bir boyuta taşımıştır. Bu temelde Britanya'nın modern dünyayı şekillendirmesi ve EIC'nin hikâyesi, yalnızca bir tarihi olay/olgu değil, aynı zamanda günümüz için bir uyarı teşkil etmektedir. Günümüz küresel dünyasında devletlerin de içinde olduğu çok uluslu şirketlerle olan karmaşık ilişkiler göz önüne alındığında, EIC örneği, iktisadi gücün siyasi nüfuzla bir araya gelmesinin potansiyel tehlikelerine ve hesap verebilirlik sisteminin önemine dikkat çekmektedir. EIC'nin devletin fonksiyonlarını doğrudan üstlenmesi gibi, günümüz şirketleri de lobicilik faaliyetleri, finansal manipülasyon ve teknolojik tekel (tekno-feodalizm) aracılığıyla devletlerin egemenlik alanlarını ve pazarlık güçlerini aşındırmakta/yönlendirmekte, bu durum modern devletin demokratik denetimini ve meşruiyetini sınamaktadır.

Hülasa, şirket her ne kadar iktisadi hedefler doğrultusunda hareket ediyor olsa da aynı zamanda askeri, diplomatik güçlere sahip olabileceği, modern devletin yönetme yeteneklerini devralarak egemenlik süreçlerini yürütebileceği, sermaye birikimini siyasi hegemonyayı perçinlemek için kullanabileceği sonucuna varılmıştır. Bir başka deyişle, EIC, ekonomik çıkarlarını koruyan bir

şirket olmasının ötesinde, genel itibariyle bir şirket-devlet olarak hareket etmiş ve modern/egemen ulus-devlet sisteminin inşasında hem bölgesel hem de küresel sosyoekonomik ilişkileri etkileyerek Britanya İmparatorluğu'nun modern dünyayı şekillendirişinde önemli bir aktör olarak tarihe geçmiştir.

Yapılan bu çalışma, EIC üzerinden şirket-devlet modelinin spesifik bir alanının ve sınırlı bir döneminin analizinden ibarettir. Ulaşılan sonuçların literatüre katkısının yanında, yine şirket-devlet modelini odağa alan tamamlayıcı çalışmalar bu alanının geliştirilmesine şüphesiz katkı sunacaktır. Bu doğrultuda EIC ve benzer yapıların şirket-devlet modeli içinde karşılaştırmalı ve güncel olarak çalışılması, aynı zamanda birincil kaynaklara başvurarak somutlaştırılması, yerel kaynakların ve sözlü tarihin daha fazla kullanılarak yerel bakış açısının şirket-devlet karşısındaki rolü ve EIC'nin ekonomik, siyasi, kültürel ve çevresel etkilerinin günümüz şirket ve devletler arasındaki ilişkiler üzerindeki uzun vadeli etkilerinin araştırılması gibi aktüel ve özgün çalışmaların mevcut literatüre katkısı bakımından önemli görülmektedir.

Kaynakça

- Alanka, D. (2024). Nitel Bir Araştırma Yöntemi Olarak İçerik Analizi: Teorik Bir Çerçeve. *Kronotop İletişim Dergisi*, 1(1), 64-84.
- Armaoğlu, F. (1997). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*. Türk Tarih Kurumu.
- Ayuso-Diaz, A. (2024). 'Breaking free? The evolution of intra-Asian trade at the dawn of globalization (1795–1839)'. *Economic History Review*, pp. 1–28. <https://doi.org/10.1111/ehr.13350>.
- Berre, S., and Kosmetatos, P. (2024). Anglo–Dutch Financial Connections And Contrasts in The Late Eighteenth Century: The Amsterdam Phase of The 1772–3 Credit Crisis. *Economic History Review*, pp. 1–27. <https://doi.org/10.1111/ehr.13345>.
- Bains T. (2024). The Making and Unmaking of a Presidency: Envisioning Empire in British Bencoolen, 1685–1825. *Journal of British Studies*. Published online, 1-21. doi:10.1017/jbr.2023.142.
- Bayly C. A. (1991). *Imperial Meridian: The British Empire and the World, 1780–1830* (London: Longman).
- Bartlett R (1994) *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change*, Princeton: Princeton University Press.
- Bhattacharyya, D. (2018). Fluid Histories: Swamps, Law and the Company-State in Colonial Bengal. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 61(5-6), 1036-1073. <https://doi.org/10.1163/15685209-12341466>.
- Bellis, M. (2024). *Gunpowder History*. Retrieved from <https://www.thoughtco.com/gunpowder-history-1991395>.
- Berman H., J. (1983). *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bulut, Y. (2003). "Hindistan'da Sömürgecilik, Oryantalizm ve William Jones", *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, sayı 6.
- Cavanagh, E. (2011). A Company with sovereignty and subjects of its own? The case of the Hudson's Bay company, 1670–1763. *Canadian Journal of Law and Society* 26(1): 25–50.
- Carter, H., B. (1995). The Royal Society and the voyage of HMS Endeavour 1768-71. *Notes and Records of the Royal Society of London*, 49(2), 245-260.
- Chatterjee, B. (2023). Famine in a Rice Economy: Natural Calamities, Grain Scarcity and the Company-State in Bengal, 1770–1803. *South Asia: Journal of South Asian Studies*, 46(2), 370–387. <https://doi.org/10.1080/00856401.2023.2178186>.
- Chiocchetti F. (2024). Overseas Trade and War. Reconstructing a Late Eighteenth-Century East India Company Voyage to Asia Between Routine and Unpredictability. *Itinerario*. 48(1):64-81. doi:10.1017/S0165115324000081.
- Choudhury R. (2024). Beyond Babel: East India Company Genre and Colonial Romanticism in an Indo-Persian Diary. *Modern Intellectual History*. Published online, 1-27. doi:10.1017/S1479244323000240.

- Clulow A. and Mostert T. (2018). *The Dutch and English East India Companies: Diplomacy, Trade and Violence in Early Modern Asia*. Amsterdam: University of Amsterdam Press.
- Dalrymple, W. (2019). *The Anarchy: The relentless rise of the East India Company*. Bloomsbury Publishing.
- Erçin, A. (2017). İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası Ve Kumpanyanın Ticari Faaliyetleri (1600-1858). *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi*, 4(2), 111-133.
- Ekren, A. (2022). Antonio Gramsci'nin Hegemonya Kavramının Uluslararası İlişkiler Disiplinine Girişi ve Yorumlanması. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 2.
- Ferguson N. (2011). *Civilization. The Six Killer Apps of Western Power*. London: Penguin Books.
- Ferguson, N. (2011). *Uygarlık: Batı ve Ötekiler*. (N. Elhüseyni, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Ferguson, N. (2012). *Empire: How Britain Made The Modern World*. Penguin UK.
- Fugetsu, S. (2024). The Impact of Domestic Japanese Politics on the English East India Company in Japan, 1613–1623. *Journal of Early Modern History*, 28(3), 209-229. <https://doi.org/10.1163/15700658-bja10082>.
- Gaastra, F. (2003). *The Dutch East India Company: Expansion and Decline*. Amsterdam: Walburg Press.
- Galbraith, J., S. (1957). *The Hudson's Bay Company as an Imperial Factor, 1821–1869*. Berkeley: University of California Press.
- Güngör, C. (2001). *Sömürgeci Ulusa Hint Milliyetçiliğinin Kökenleri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Gramsci, A. (2007). *Prison Notebooks*. Vol. III, Ed. and Trans. by. Joseph A. Buttigieg, New York: Columbia University Press.
- Greene, J. C., Caracelli, V. J. ve Graham, W. F. (1989). "Toward a Conceptual Framework for Mixed-Method Evaluation Designs", *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 11/3, 255–274.
- Greene, J. P. (1994) *Negotiated Authorities: Essays in Colonial Political and Constitutional History*. Charlottesville: University of Virginia Press.
- Grossi E. (2024). Not Just a Commercial Voyage: A Cultural-Historical Perspective of the East Indiaman Compton's Voyage to Bombay (1723–26). *Itinerario*.48(1):42-63. doi:10.1017/S0165115324000093.
- Heckscher, E. F. (1936). Revisions in Economic History: V. Mercantilism. *The Economic History Review*, (Vol. 7), 44–54.
- Heller, H. (2015). "Authoritarian Liberalism?", *European Law Journal*, Vol. 21, No. 3, ss. 295-301.
- Heraclides A. (2019). "Ethics in International Politics: Irrelevant or Indispensable? Revisiting a Persisting Debate". *International Journal of Political Science (IJPS)*, vol5, no.1, pp.721. doi: <http://dx.doi.org/10.20431/2454-9452.0501003>.

- Jean Beuve, E. B. (2016). Mercantilism and Bureaucratic Modernization in Early Eighteenth-Century France. *Economic History Society*, 1–32.
- Koph, D. (1991). “Oryantalizm ve Hindistan’ın Okumuş Elit Sınıfı”, *Sömürgecilik ve Eğitim*, (Haz. Philip G. Altbach- Gail P. Kelly), (Çev. Kalın, İ.), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kozal, Ö. E, (2019), *Türkiye’nin 200 Yıllık Sanayileşme Tarihi: Süreklilikler ve Dönüşümler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kumagai Y. (2024). Glasgow Merchants in The East India Trade during The 1820s and 1830: The Case of James Finlay & Co. *Journal of Scottish Historical Studies*, 44:1, 1-22.
- Kulke H. & Rothermund D. (2001). *Hindistan Tarihi*, (Çev. Günay, M.), Ankara: İmge Kitabevi.
- Külünk, F. (2019). İngiliz Doğu Hindistan Şirketi’nin Yerli Birlikleri: Sepoy Ayaklanması. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 34(1), 139-160.
- Kleiser, R. G., & Røge, P. (2023). Emulating Empires: Caribbean Free Ports, Economic Dualism, and European Imperial Rivalry, c. 1670s–1760s. *Global Intellectual History*, 8(6), 700–726. <https://doi.org/10.1080/23801883.2023.2280086>.
- Leonard, S. A. (2014). ‘A Theatre of Disputes’: The East India Company Election of 1764 as the Founding of British India. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 42(4), 593–624. <https://doi.org/10.1080/03086534.2014.895134>.
- MacDonald, P., K. (2014). *Networks of Domination: The Social Foundations of Peripheral Conquest in International Relations*. Oxford: Oxford University Press.
- Mann, M. (1994). *The Sources of Social Power, Volume 1: A History of Power from the Beginning to AD 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Menon, M. (2016). Medicine, Money, and the Making of the East India Company State: William Roxburgh in Madras, c. 1790. In: Winterbottom, A., Tesfaye, F. (eds) *Histories of Medicine and Healing in the Indian Ocean World. Palgrave Series in Indian Ocean World Studies*. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1057/9781137567574_6.
- Mishra, R. (2024). Governing Over Distance: Delegating Trust and Dealing with Disorder in the Early East India Company Trade. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 1–31. <https://doi.org/10.1080/03086534.2024.2370638>.
- Murteza, G. (2012). John Locke’da Sömürgecilik ve Mülkiyet İlişkisi. *Kutadgubilig Fetsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, (21), 371-388.
- Mushtaq, M. U. (2009). Public health in british India: a brief account of the history of medical services and disease prevention in colonial India. *Indian journal of community medicine: official publication of Indian Association of Preventive & Social Medicine*, 34(1), 6–14. <https://doi.org/10.4103/0970-0218.45369>.
- Niermeier-Dohoney, J. (2022). “Rusticall chymistry”: Alchemy, saltpeter projects, and experimental fertilizers in seventeenth-century English agriculture. *History of Science*, 60(4), 546-574. <https://doi.org/10.1177/00732753211033159>.
- Özcan, A. (2000). “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, *DİA*, C. 22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

- Pettigrew, W., A. (2018). The Changing Place of Fraud in Seventeenth Century Debates about International Trading Corporations. *Business History* 60(3): 305–320.
- Poggi, G. (2019). *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*. (Çev. Kut, G., Toprak, B.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Phillips, A., & Sharman, J. (2020). Company-states and the creation of the global international system. *European Journal of International Relations*, 26(4), 1249-1272. <https://doi.org/10.1177/1354066120928127>.
- Pritchard, E.H. (1936). *The Crucial Years of Early Anglo-Chinese Relations 1750-1800*. Octagon Books, New York.
- Rajakumar, K. (2001). Infantile Scurvy: A Historical Perspective. *Pediatrics*, 108 (4): e76. 10.1542/peds.108.4.e76.
- Rich, E., E. (1960). *Hudson's Bay Company 1670–1870 Volume I: 1670–1763*. New York: Macmillan.
- Roy, K. (2024). Logistics of the First Anglo-Burma War, 1824–1826. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 1–31. <https://doi.org/10.1080/03086534.2024.2375871>.
- Sander, O. (2000). Siyasi Tarih (İlk Çağlardan 1918'e) Ankara: İmge Kitabevi.
- Sen, S. (1994). Colonial Frontiers of the Georgian State: East India Company's Rule in India. *Journal of Historical Sociology*, 7(4), 368–392. doi:10.1111/j.1467-6443.1994.tb00071.x.
- Soy, H., B. (2014). Satılık İmparatorluk: Britanya İmparatorluğunun Tasfiyesi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 7-32.
- Sunar, L. (2007). XIX. Yüzyıl Avrupasında Emperyalizm Algısı. *Sosyoloji Dergisi*, 3(14), 57-80.
- Stern, P. J. (2007). Politics and Ideology in the Early East India Company-State: The Case of St Helena, 1673–1709. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 35(1), 1–23. <https://doi.org/10.1080/03086530601143362>.
- Trichinopoly, T. (1890-1891). *Report Of The Leprosy Commission in India*, 1.
- Ültay, E., Akyurt, H., Ültay, N. (2021). Sosyal Bilimlerde Betimsel İçerik Analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 10.
- Vartavarian, M. (2014). Warriors and the Company State in South India, 1799–1801. *South Asia: Journal of South Asian Studies*, 37(2), 212–224. <https://doi.org/10.1080/00856401.2014.904764>.
- Wallerstein, I. (2005). *Modern Dünya-Sistemi*, II. Cilt, (Çev. Boyacı, L.). İstanbul: Bakış Yayınları.
- Wallerstein, I. (2012). *Modern Dünya Sistemi: Merkantilizm ve Doğu Avrupa Ekonomisinin Güçlendirilmesi, 1600-1750*, (Cilt 2), (Çev. Boyacı, L.), İstanbul: Yarı Yayınları.
- Wallerstein, I. (1998). Jeopolitik ve Jeokültür, (Çev. Özel M.), İstanbul: Kz Yayınları.
- Weber, M. (2012). *Bürokrasi ve otorite* (Çev. Akın, H. B.). Ankara: Adres Yayınları.

Süreli Yayınlar

The Rise Of The East India Company, *Banner*, 7 Temmuz 1854.

The Indian Army, *Ovens and Murray Advertiser*, 26 Ocak 1858.